

СУЧАСНІСТЬ

ЛИПЕНЬ 1969 · Ч. 7 (103)

НОВІ ПОЕЗІЇ КАТЕРИНИ ГОРБАЧ

**«В КОЛІ ПЕРШОМУ» О. СОЛЖЕ-
НЩИНА (УРИВКИ)**

**ВАСИЛЬ БАРКА ПРО ТРАГІЗМ
І СИЛУ ЩИРОСТИ**

**М. ПРОКОП: КРИЗА ІМПЕРІЇ І
НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ**

**ЗАЯВА ЗП УГВР У СПРАВІ
ПОВЕРНЕННЯ ТАТАР НА КРИМ**

**«SUČASNIST» — JULI 1969
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III**

АНТОЛОГІЯ МОЛОДОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ П. Н.

**ШІСТДЕСЯТ ПОЕТІВ
ШІСТДЕСЯТИХ РОКІВ**

Упорядкування, вступна стаття і довідки
Богдана Кравцева

У книзі — також біографічні дані та короткі творчі силюети окремих поетів. Видання має XXIV + 300 сторінок.

Ціна: в м'якій оправі — 3,50 дол., в твердій оправі — 5,— дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

Замовлення просимо адресувати до:

PROLOG RESEARCH CORPORATION
875 West End Ave. Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025
USA

або до видавництва журналу «Сучасність».

«Суспільно-політична бібліотека», ч. 18, вид-ва ПРОЛОГ

Іван Майстренко

СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

Зміст першої частини: Передісторія КПУ; Дискусія між Леніном і Юркевичем; Відірваність КП(б)У від українських мас і її розклад; Самостійницькі течії в українському комунізмі.

Книжка має 100 стор. Ціна — 1,50 дол., або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» і «Сучасність».

Поль Кльодель

БЛАГОВІЩЕННЯ МАРІЇ

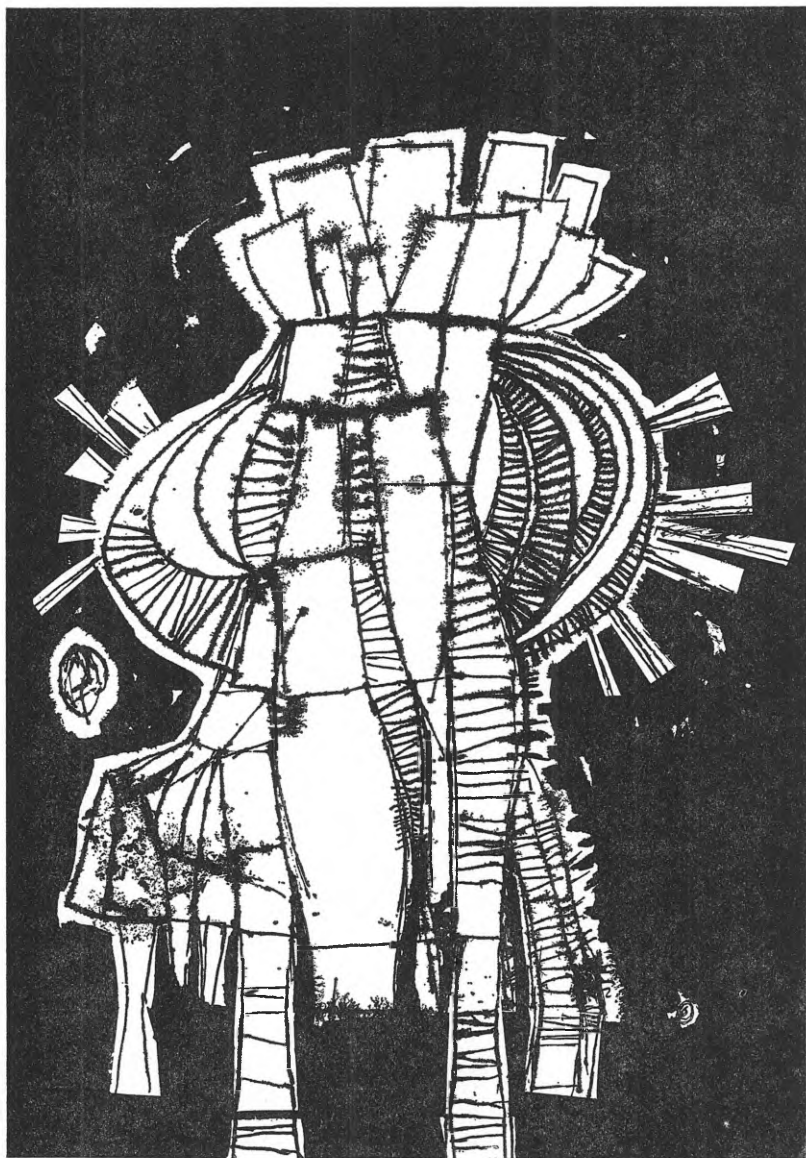
у перекладі Віри Вовк

Ціна книжки, що має 94 стор., — 2,— дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» і «Сучасність».

СУЧАСНІСТЬ

Слава Геруляк,
графіка з серії «Верхів'я Мачу Пічу», туш.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛИПЕНЬ 1969 . Ч. 7 (103)
РІК ВИДАННЯ ДЕВ'ЯТИЙ
МЮНХЕН

ВИДАВНИЦТВО

Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

РЕДАКЦІЯ

*Богдан Бойчук,
Вольфрам Бургардт (головний редактор),
Богдан Кравців,
Мирослав Прокоп,
Роман Рахманний,
Богдан Рубчак,
Володимир П. Стахів.*

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Передруки та переклади з журналу «Сучасність» дозволені тільки за виразним поданням джерела.

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ

«Sučasnist»,
P.O. Box 3461
London, Ontario
Canada

АДРЕСА ВИДАВНИЦТВА Й АДМІНІСТРАЦІЇ —
див. нижче, HERAUSGEBER

* * *

Gemäß dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

HERAUSGEBER

Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V.,
8 München 2,
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67),
Bundesrepublik Deutschland

GESCHAFTSFÜHRER

Roman Tymkewycz.

DRUCK

«Logos» GmbH, Buchdruckerei und Verlag,
8 München 19,
Bothmerstraße 14,
Bundesrepublik Deutschland.

МІЙ СЛІД НА ВОДІ

катерина горбач

ЗОЛОТЕ

татові

куму на свято
краще кликати
вербовою сопілкою
і вдавати що це
трембіта золотої чаплі
і кума прийде
і кума заташює
і кума наспіває
про вернигору і золоту
царівну а гості
зідхатимуть при згадці
про золоті паляниці на
гербах залізного вовка
куму на свято
краще кликати трембітою
а чапля в золотому
сидітиме під образами.

НАПЕРСТКИ ПОЛУДНЯ

мамі

I

усе тоді
коли чумаки співають
десь гине метал
усе тоді
коли з гори черевик
зникає один
знову час на хвилинку
забуває свій дім
тільки тоді
коли застигнуть
усі шибениці сонця
тільки тоді
може голуб заснути
а тоді

коли під дахами
в'яне годинник
і наспіває біло
тоді знай
що хтось тобі
передасть вістку
під вазонк.

II

десь накрили
цвітом папороті
крапчасті сліди
летючого корабля
і скальпи
веселих гітаристів не
знаходять власника десь
загинув лев
гемінгвея.

III

і стали у вікна
наперстки полудня
і тріснули усі глечики
на огорожі
а баба палажка
забриніла низинкою
на своїх мережаних
рушниках
коли стали у вікна
всі наперстки полудня.

КАЛИНОВО

майоліка, майоліка
сине гілля наспівав
ранок перед ворота
летючий слід
занесли мої коні
перед милого хату.
майоліка, майоліка
сумні очі мав вітер
сходу він несе
кохану свою у
милого двір.
майоліка, майоліка
сині сліди нашумів
вітер перед твоє
вікно.

Та й доти буде світ стоєти,
доки люди муть вогні на
Юрія палити.

Хоткевич, Камінна душа

біля стоячка змії
застигла пара чобіт
і пояс. білля.

в загубленому наперстку
вчиться ходити годинник
вже восени
а він
чекає травня
(Святий Юрій)

нетерпеливі човники
— очі твої, пекуна, —
топлять
підім'яті вечірні спомини
викопані з-під вогнища
добрих богів

він
(Святий Юрій)
приніс тебе
ще давно
він
(Святий Юрій)
забрав тебе
в травні.

Їде! Їде Юрій!

Хоткевич

* * *

м. саченкові

а поміж цим
на ниточці місяця
і ти
і я
і дзвінок тіней
не загуби сліду
і озеро чобіт
повисипай пісок
із дівочих
і море
марка проклятого

не загуби сліду
це все вже було
ти я ніч дим і смерть
традисканцій
твій слід на піску
мій слід на воді
це повинне ввійти в казку
про калинову сопілку.

* * *

рано рано
ти виганяєш
офелію в річку
ще світає
а вже чути її
саксофон у водоростях
скоро падає
листя вранці а її
коси вже не видно
на водах коли сходить
сонце там де
кліпає емальованими крилами
водяний монмартр
тут вона свого часу продавалася
щонаочі за один світанок і
саксофон на водах коли
сходить сонце так рано
її ніхто не
здоганяє.

незнайомому

я плачу
і мої сльози
сперма на горизонті

вони
діагонально ростуть
вербою у твоїй зіниці

з очиць черепів
вирастає крилатий острів

на ньому твій пояс
вологий

я плачу і
виростаю котигорошком
щоранку у своїй
долоні.

танець

струнка
гітара
позеленілого тіла

на бедрах
ржавіє сонце
очі
схожі на осінь
торкаються струн

на скроні
ластівка з льону.

* * *

в шинку мокне
п'яний місяць і
мріє про кращі часи.
в'януть вологі
долоні зупинок
з ними хатка, садок
і соняшник
в наших дверях
пир'яно й сумно.

знову
око коропа на
підвіконні.

* * *

праворуч
за дотлілою яблунею
сидітиме діотіма на
іржавій пружині й
віщуватиме з пригорці
ягід ти
не вернешся сам
закляті ворожбити
чекають аби
їх торкнувся попіл

папіроси
ти не сам
в тебе знайдуть
люльку сагайдачного.

КИЇВ

у цьому місті
треба сплести пальці
у шапку-невидимку
і рахувати
золоті місяці
у складках
лиликів.

УЖГОРОД

а відро
над ужем ще лежить
так як впало
з щербатого сміху
жайворонка над
карпатами

є міста
що не знають
полудня
є міста що недбало
ремигають у розчині
під припічками
є міста
що туркочуть про чайку
а є міста
колючі
як бурульки світанку
їх люди
тричі на день
точать рогожу
з телефонних будок
і тричі
забувають гасло
гераній
є міста
що не знають
полудня

а відро над ужем
лежить.

шукання ранку

коли прикласти до вуха
гребінець з привіту ромашки
можна почути щось з думи
про трьох сестер коли
шукати ранку
під горами злущених зернят
соняшника чи під гонтами
злущеної осени
можна його знайти
за ранком але тільки
коли прикласти до очей
кусок березової птахи
тільки тоді
можна знайти
кусок злущеного
ранку.

сни II

надворі
мертві лисиці
коли сняться
рушники й жовте листя.
на шпичях небосхилу
козаки танцюють
коли сняться
сагайдачний в вертикальний
райдузі.
надворі
чапля креслить піском
коли спиться село
у мертвій корі.

Два оповідання

Уляна Любович

Паша Копейкіна

Паша-прибиральниця. Типу «я і пан директор». Директор дорожньої дільниці Ян Дамазович поклепує її по плечу. Вона розмовляє з працівниками дільниці — бухгалтером, інженером і навіть «самим» Яном Дамазовичем, спершись ліктями на письмовий стіл. Їй байдуже, чи хтось, може, має якраз роботу, коли в неї бажання розповісти, похвалитися, що вона пошила дитині суkenьку з полотна, відклеєного з карти Радянського Союзу. Всі мусять вислухати, що говорить Паша.

«Радянська демократія», — думаю я. Справді, розмовляють, як рівний з рівною. Ян Дамазович — директор, і Паша Копейкіна — прибиральниця.

На мене дивиться Паша з безмірної віддалі, згори. Власне не на мене, через мене. Я для неї не хтось, а щось. Я для неї на самому найнижчому щаблі суспільної драбини, а вона — там, угорі, близько Яна Дамазовича.

Але прийшла зима. І тоді між Пашею і Яном Дамазовичем поставив межу хліб, холод. Таку межу, якої ніяке поклепування по плечу не затре. Ян Дамазович — директор, партійний, купує їжу в спеціальних крамницях. А Паша не має чим нагодувати своїх дітей. І тоді суспільна драбина має інший вигляд. Тоді Паша сходить ближче до мене і віддаляється від Яна Дамазовича. Але цього вона не розуміє.

Сніг засипав дороги. Відгородив село від світу. Плуги дорожньої дільниці даремно силкуються прочистити дороги. Прочистять, пройде транспорт. Впаде новий сніг. Буран задме дороги. Знову ми поза світом. Плуги знову чистять. Може, знову щось довезуть. Так місяцями.

Паша чорніє, худне. Говорить дедалі менше. Часом навіть заговорить до мене. Суспільна межа в неї пересувається.

Провесна. Лід на ріці м'який. Потім він скрес. Міст загрожений. Над рікою кочують ті, хто хоче переїхати на другий бік. Мешканці ходять туди. Не тільки цікавість веде їх, але й надія: може, хтось з кочуючих має якусь їжу, може, навіть муку.

Ходить і Паша. Приходить потім у контору і розповідає про міст, про людей, які там кочують. Кого бачила, що можна дістати. Але це вже не та Паша, балакуча, певна себе. Її кру-

гле лице з коротким, трошки задертим угору носиком стало подовгастим, ніс побільшився, виступив уперед.

Раз вертається жвава, енергійна. Очі блищать.

Зустріла якихось двох старших, видно, багатих людей. Говорить про них і говорить. Чому така ними зацікавлена? Про це не зразу розповідає. Але врешті не витримала. Вони мають пшеницю. Мішки пшениці. І муки! Це сенсація. І не бояться, що їх там хтось нападе? Але що ж Паші з чужої пшениці!

Голос у Паші стає трохи ніби чужий, коли пояснює. Ніби пояснює, ніби питає думки тих, хто в конторі, ніби повідомляє:

— Вони хочуть взяти в мене одну дочку, а за те дадуть муки і пшениці. Буду могти решту дітей прогодувати. До літа вистачить.

У конторі тиша. За хвилину густий голос Яна Дамазовича:

— Ти що, Пашо, дитину продавати будеш?

Паша здригається. Але зразу, мов би з кулемета, пливе її репліка. Пригадується бойова Паша з осені:

— А що робити? Краще хай усі здохнуть з голоду? Їй же там добре буде. Вони самітні, без дітей, багаті!

Паша говорить швидко і голосно. Може, хоче тим і сама себе переконати. Чим голосніше, тим більше правди в тому, що говориш.

Ян Дамазович ще щось ніби хоче сказати. Порухує беззвучно устами. Подумав, вийшов з контори махаючи рукою. Ніби вмив руки від цієї справи. Паша на хвилину замовкла, ніби заніміла. У конторі стало тихо. Ніхто, мабуть, не знав, що сказати, навіть — що думати про все це.

Ще кілька днів кочували над річкою подорожні. Мабуть, Паша діставала від них муку чи щось там. Вона стала жвава, приходила на хвилину до контори і зникала. Говорила мало. Ішла певно над ріку або додому, до дітей.

Інколи починала розповідати, доводити. У конторі уже не мовчали, як тоді, коли вперше почули вістку. Тепер уже говорили, висловлювали думку, радили, чи повинна Паша віддати дитину за муку, чи ні. Одні — за тим, інші — проти. Алеж ніяка балаканина не нагодує Пашиних дітей.

Дорогу відкрили. Подорожні від'їхали. Усе ніби повернулося на своє давнє місце. Тільки Паша стала уже не така говірка і жвава. Поклепування по плечу Яна Дамазовича не приймала вже з явним задоволенням. Часом навіть заговорила до мене. Видно, поняття про суспільну драбину змінилося там, над річкою, де кочували ті, які забрали її донечку за один, а, може, і за два мішки муки.

У чужому місті

Прокидаюся. Голуби воркують на балконі. Крізь відкрите вікно недільний відгомін міста, яке теж прокидається. В домі тихо. Годинник цокає. Від цього тиша ще глибшає. Чужа тиша. Я сама. Дім чужий. У півсні мариться, а, може, це ще глибокий сон.

Голуби воркують . . .

*

Сутінок зимового ранку. Мушу вставати. Але ще свідомість у нічних маривах, снах-споминах. Неохоче покидаю нагріте місце, поза яким пекучий холод. У ногах невдоволено порушився, протягуючи лапки, кіт і знов вклався у нагріте заглиблення коца. Одягаю кожушину, валянки. Рухи півсвідомі.

Переходжу півтемну кухню. Темні сіни. Уночі знову завіяло до половини дверей. Насипало крізь щілини білі смужки снігу у сіни. Борюкаюся з дверима.

А за дверима ранок ржавим світлом сходячого сонця. Біла шапка снігу звисає над одвірком. Вагаюся псувати свіжий сніг, чистий, як втілення краси. Тільки сліди вовчих лап, аж до порога, псують його гладку непорочність.

Нерадо ступаю у сніг, який розсипається під валянками, мерехтить кришталіками. Жаль нівечити ніжно різьблені фігури на вистаючих колодах, по яких мені треба піднятися на плаский дах хати. Сьогодні навіть комин у шапці. Вона прикрила солом'яну подушку, якою ввечорі закрила я комин, щоб з натопленої печі не тікало тепло.

Хвилину стою на даху нерухомо. Це хвилина переходу з одного світу півсвідомості, сну, до цього другого, твердого сьогодні. Хочеться затримати цю хвилину.

Село мовчить і димить сивими хмарами з білих дахів. Сонце, мов би скуте морозом, появляється у перехресті променистих відблисків з трьома малими відбитками-сонцями на кінцях. Це так повітря, загусле на обрії від холоду, передає ніби в дзеркалах потрійний образ сонця. Воно ж руде, а малює сиві кучеряві дими, які підіймаються з дахів, на кольори рожевий і фіялковий. Обрій червоніє від морозу.

Ген, понад дахами, видно самотнє дерево на могилці, де спить моя мама. А там, у даліні, як ляльки-іграшки, ру-

хаються на шляху каравани верблюдів та волів, які почали дорогу. Здається, а, може, й справді чую через морозне повітря, як скриплять на снігу полози та ярма. Дорога зникає за обрієм. Синіє степ, далечінь, простір, простір...

Мороз втиснувся під кожушину. Дрижу. Відкриваю комин.

Це я переступила межу ночі і дня. Треба зійти у важке, жорстоке сьогодні з його людьми, працею, тривожною непевністю та боротьбою за існування, з його пусткою. Аж до вечора, який теж кінчиться тут, на площі даху. Знову куритимуть комини кучерявими димами. Каравани-іграшки будуть повертатися в село. Сонце заходитиме у біблійних хмарах із золотими обвідками. Воно багряним світлом прояснить самотнє дерево на цвинтарі, де спить моя мама.

А, може, вдень прокинеться у степу демон бурану. Десь, у якусь хвилину, там від горбів, прийде перший удар-атака. М'які зірки сніжинок стануть колючими шпильками. Степом пройде ніби дрижання, ніби жах перед набігом снігової орди. Низько, зрадливо, з тихим свистом, підповзне з-під горбів до села. Свист проникне у кожну щілину, втиснеться, пройме, занепокоїть. Кожний нерв у людини скорчиться, ніби в передчутті того, що надійде.

Із свисту — стогін, що перейде у виття. Щораз — то голосніше, дикіше. Воно залле світ, заглушить, запаморочить, шарпне кожним нервом. Здаватиметься, що воно втиснулося всюди, виповнило всі закутки.

Із свистом рушать з-над землі загони снігу. Зразу низько, дедалі вище, підіймуть голови і местимуть, местимуть, поволі, впевнено, міцно. Накладуть шар за шаром, тверді панцирі на усе їм приступне. Втиснуться у сіни, до вікон. Збурять м'які форми, які насипав сніг минулої ночі, і створять свої твердо набиті, гострі, навислі ряди-хвилі. Тут виметуть землю до нагої голости, там нанесуть гору вище хати. Може, треба буде прокопувати вхід до неї. Може, десь у степу, засиплять каравану. Може, наведуть на когось блуд.

Увечорі з трудом перейду на мій дах через виковзану бураном колоду. Борюкаючися з вітром, закрию комин.

Не буде тоді видно ні димів із сусідніх хат, ні шляху з караванами, ані дерева на цвинтарі, де спить моя мама. Хмара снігової метелиці огорне все.

Не затримаюся тоді там, як у спокійні вечори, щоб зачerpнути віддиху перед переходом з цього сьогодні до того другого, що починається у нашій хатині.

В тому іншому світі, нашому власному, грубі мури ліп'янки, покриті інеєм сволами низької стелі, стовп-матка, що її підпирає, велика пекарська піч — все це стає ніби нереальним видивом.

Тоді бо оживає у нас те, що єдино правдиве. Ось приходять до нас ці з могилок, і ті, що залишилися далеко дома.

З'являються живі і близькі, з усім, що люблять, до чого звикли, що будь-коли сказали, зробили, відчули. Вони між нами, справжніші і ближчі, ніж вітер.

Разом з ними оживає наша молодість, і ось ми радуємося, плачемо, кохаємо і страждаємо. Тут наш дім, його запах, щоденний рух. Деревя у городі, годинник на стіні, меблі, книжки.

Нас дві, і ми оживляємо своїх найближчих, розповідаючи одна одній про них. Так сидимо до пізньої ночі. Поміж нами кіт, мудрий, як сфінкс, що мовчить, але все розуміє. Лише тут справді живемо, аж до наступного ранку, коли прийде день з його жорстокою боротьбою за існування і пустою. Це нове, теперішнє — це злий сон, мариво. А те, що згадуємо, це не тільки спомин. Це продовження, це надія.

*

Все далеко. Прокидаюся в тихому домі. Годинник цокає. Голуби туркочуть. Задзвонив у місті достойний дзвін.

Нема твердого дня з його трудами. Є цивілізована м'яка дійсність міста, яке прокидається. Але... є пуста. Місто веде своє життя побіч мене, поза мною. Душа живе серед спогадів, що їх і сліду знайти тут не можу. Вони перестали бути чимось ближчим від дійсности, стали тільки спогадами. Але перестали бути надією.

Я в чужому місті, чужому домі. Пусто.

В колі першому (I)

УРИВКИ

Олександр Солженіцин

2. ДАНТОВА ІДЕЯ

— Новенькі!

— Новеньких привезли!

— Звідки, товариші?

— Друзяки, звідки?

— А що то у вас на грудях, на шапці — плями якісь?

— Там наші *нумери* були. Ще на спині отут, на коліні.

Коли з табору виряджали — поспорювали.

— Як це — *нумери*?

— Панове, чекайте, в якому віці ми живемо? На людях — *нумери*? Лево Григоровичу, дозвольте запитати, це що — *прогресивно*?

— Валентулю, не генеруйте, йдіть вечеряти.

— Та не можу я вечеряти, коли люди десь ходять з *нумерами* на лобі!

— Апокаліпсис! Відкриття Іоана Богослова!

— Друзяки! Дають «Біломор» по дев'ять пачок за дружину половину грудня. Маєте шансу. *На цирлах!*

— Пополам.

— Біломор — «Ява» чи Біломор — «Дукат»?

— От гади, «Дукатом» душать. Їй право, пожаліюсь міністрові.

— А що це на вас за комбінезони? Чого ви тут усі мов парашутисти?

— Форму завели. Тиснуть падлюки. Колись вовняні костюми видавали, пальта драпові.

— Глянь, новенькі!

— Новеньких привезли.

— Гей! орли! Ви що, живих зеків не бачили? Коридор загородили!

— Агов! Кого я бачу! Досф-Дніпровський!? Та де ж ви були, Дофе? Я вас у сорок п'ятім по всьому Відню, по всьому Відню шукав!

— А обідрані, а неголені! З якого табору, друзі?

— З різних. З *Річлата*...

— ...з *Дубровлата*...

— Щось я — дев'ятий рік сиджу — не чув про такі...

— А це нові табори, *особ-лаг*. Їх утворили в минулому, сорок восьмому році. Була така директива Сталіна про зміцнення тилу...

— Якого тилу?!

— Біля самісінького входу до віденського Пратеру мене загребли і в *воронок*.

— Зачекай, Дмитруню, давай новеньких послухаєм...

— Ні, гуляти, гуляти! На свіже повітря! Заведений розклад — навіть у дні землетрусів. Новеньких допитає Лев, не турбуйся.

— Друга зміна! На вечерю!

— *Озерлаг, Луглаг, Степлаг, Піщанлаг*...

— Можна подумати, у МВД сидить якийсь невизнаний поет пушкінського масштабу, на поему не розженеться, на віршика не збереться, але дає поетичні назви таборам.

— Ха-ха-ха! Смішно, панове, смішно, — в якому віці ми живемо?

— Ну бо, тихо, Валентулю!

— Пробачте, як ваше ймення?

— Лев Григорович.

— Ви також інженер?

— Ні, я не інженер, я філолог.

— Філолог? Тут тримають навіть філологів?

— Ви краще спитайте, кого тут не тримають! Тут є математики, фізики, хеміки, інженери-радисти, інженери-телефоністи, художники, перекладачі, палітурники, архітектори, конструктори, навіть одного геолога помилково завезли.

— І що ж він робить?

— Нічого, у фотолябораторії примостився.

— Лево! Ти виставляєш себе за матеріяліста, а напишаєш людей духовою стравою. Увага, друзі! Коли вас поведуть до їдальні, — там на останньому столі край вікна ми для вас припасли тарілок десятків зо три. Рубайте від пуза, тільки не лусніть!

— Велике спасибі, але нащо ви відриваєте від себе?

— Нічого не коштує. Хто б то їв сьогодні оселедці мезенського засолу та пшоняну кашу! Банально!

— Як ви сказали? Банально! Пшоняна каша — банально! Та я п'ять років пшоняної каші не бачив!

— Певно не пшоняна, певно — магара!

— Та ви з глузду з'їхали — магара! Спробували б вони дати магару! Ми б їм у пику кинули!

— А як тепер на пересильних годують?

— На Челябінському пересильному...

— На Челябінському-новому чи на Челябінському-старому?

— Ваше питання виявляє знавця. На новому.

— Як там, по-старому ватер-кльозети на поверхах економлять, а зеки опрацьовуються в *параші* і носять з третього поверху?

— По-старому.

— Ви сказали — *шарашка*. Що воно таке — *шарашка*?

— А по скільки тут хліба дають? . . .

— Хто ще не вечеряв? Друга зміна!

— Хліба білого по чотириста грамів, а чорний — на столах.

— Вибачте, як — *на столах*?

— Ну так, на столах, покрайний, хочеш — бери, хочеш — не бери.

— Так, але за те маслечко і той «Біломор» ми спини гнемо по дванадцять і по чотирнадцять годин на добу.

— Та де гнете! Як сидите за столами, то вже не гнете! Гне той, хто кайлом вимахує.

— Дідько його зна, сидиш тут на шарашці, як у болоті — від усього життя відриваєшся. Ви чули, панове? — кажуть блатних прикрутили, і навіть на Червоній Прісні вже *не курочать*.

— Масло вершкове професорам по сорок грамів, інженерам по двадцять. Кожен за здібністю, кожному по спроможності.

— Так ви працювали на Дніпрельстані?

— Еге ж, у Вінтера працював. Я за той Дніпрогес і сиджу.

— Себто як?

— А я, бачите, продав його німцям.

— Дніпрогес? Таж його висадили в повітря!

— Ну й що з того, що висадили? А я їм висаджений і продав.

— Слово чести, мов би свіжим вітром дихнуло! пересильні! *століпїни!* табори! рух! Ех, зараз би до Совгавані прогулятися!

— І назад, Валентуло, і — назад!

— Так! І швиденько назад, звичайно!

— Ви знаєте, Лево Григоровичу, від цієї повені вражень, від цієї зміни обставин у мене голова обертом. Я прожив п'ятдесят два роки, я видужував од смертельних недуг, я одружувався з гарненькими жінками, у мене народжувалися сини, я одержував академічні премії, — ніколи не був я такий блаженно-щасливий як сьогодні! Куди я попав? Завтра мене не поженуть у крижану воду! Сорок грамів вершкового масла!! Чорний хліб — *на столах!* Книжки не заборонені! Можна самому голитися! Наглядачі *не б'ють зеків!* Що за великдень? Що за ясна верховина? Може, я вмер? Може, це сон? Мені мариться, я — в раю!!

— Ні, вельмишановний, ви ще в пеклі, але вступили в його краще і вище коло — в коло перше. Ви питаєте, що таке *шарашка*? Шарашку вигадав, якщо хочете, Данте. Пригадуєте, Данте розривався — куди помістити античних мудреців. Обов'язок християнина велів кинути тих поганців у пекло. А сумління відродженця не могло помиритися, щоб ясноголові мужі були перемішані з іншими грішниками і приречені на тілесні муки. І Данте придумав для них у пек-

лі окремішне місце. Хвилиночку — ... в четвертій пісні про це сказано приблизно так:

Величний замок виріс перед нами,

... гляньте, яке тут старовинне склепіння!

Що в сім рядів огородили стіни...

Крізь сім воріт до нього ми дістались...

... ви воронком в'їздили, то воріт не бачили...

Там не було ні крику, ні зіднання...

Якісь поважні люди там зібрались

Із мудрими, спокійними очима,

З речами, що неспішно розгортались...

О ти, якого прославляє всюди

Знання й мистецтво, що їх вирізняє

Із натовпу, як душі без огуди?

— Е-е, Лево Григоровичу, ви занадто поетичні. Я куди простіше поясню товарищеві, що таке шарашка. Треба читати передові:

«Доведено, що високі настриги вовни з овець залежать од харчування і від догляду».

5. МИРНИЙ ПОБУТ

Нержин був одноліток Прянчикова, але виглядав старшим. Хоча русе його волосся, що злегка розпадалося на боки, не було ні рідке, ні сиве, та на продовгастому обличчі вже рясно залагли трудні зморшки — цілі вінчики зморщок біля очей, біля уст і поздовжні борозенки на чолі. Шкіра обличчя, вразлива на брак свіжого повітря, виглядала прив'ялою. Особливо ж старіла його скупість рухів — та мудра скупість, якою природа захищає виснажену табором силу арештанта. Щоправда, за вільних умов шарашки, з м'ясними харчами і без надривної м'язової роботи, не треба було скупитися на рухи, але Нержин намагався, так розуміючи відмірений йому тюремний строк, закріпити й засвоїти цю ощадність рухів назавжди.

Зараз на великому столі Нержина були зведені барикади з книжок та папок, а залишене посередині живе місце, так само захищене папками, машинописами, книжками, журналами — іноземними й російськими — і все це лежало розгорнуте. Кожна незапозирлива людина, підійшовши збоку, побачила б тут заклятий буревій наукової думки.

А між іншим усе це було *чорнуха*. Нержин темнив вечорами — на випадок зайде начальство.

Справді ж його очі не бачили того, що лежало перед ним. Він розсунув світлу шовкову фіранку і вдивлявся у шибки чорного вікна. Ген-ген у глибині нічного простору самотіли перші великі вогні Москви, а вся вона, невидима з-поза пагорба, світила в небо неохватним стовпом біластого розсіяного світла, роблячи небо темнобурим.

Особливий стілець Нержина — з пружинистою спинкою, що зручно піддавалася кожному порухові спини, і відмінний стіл з гранчастими спадними шторками, яких не виробляють у нас, і зручне місце край південного вікна — все це переконало б людину, обізану з історією Мавринської шарашки, що Нержин — один із її засновників.

Шарашку назвали Мавринською по селу Маврино, що було тут колись і вже давно приєднане до міста. Заснувано її десь три роки тому, червневим надвечір'ям. До старого поміщицького будинку під Москвою, загодя оплетеного колючим дротом, привезли півтора десятка зеків, викликаних з таборів. Про ті часи, тепер їх на шарашці називали *криловськими*, згадувалося нині як про вік пасторальний. Тоді можна було вечорами самочинно гуляти по зоні, лежати в росяній траві, прогистатунто не скошеній (траву належить косити під корінь, щоб зеки не підповзали до дроту), і слідкувати хоч за одвічними зорями, хоч за тлінним спітнілим старшиною МВД Жвакуном, як він, вартуючи вночі, краде з ремонту будови колоди і котить їх під колючий дріт додому на дрова.

Шарашка тоді ще не знала, що саме треба їй науково досліджувати і розпаковувала численні скрині, притягнені двома потягами; загарбувала зручніші стільці та столи; сортувала застарілу чи побиту в дорозі апаратуру з телефонії, ультракоротких радіохвиль, акустики; з'ясовувала, що найкращу апаратуру та найновішу документацію німці встигли розтягнути або знищити, поки посланий передислюкувати фірму капітан МВД, котрий добре орієнтувався в меблях, а не в радіо і не в німецькій мові, вишукував під Берліном гарнітури для московських квартир начальства і своєї власної.

З того часу траву давно покосили, двері на прогулянку відмикали лише по дзвінку, шарашку передали з урядництва Берії в урядництво Абакумова і змусили взятися до секретної телефонії. Тему цю сподівались опрацювати за рік, але вона вже тягнулася два роки, розповзалася, заплутувалася, захоплювала все нові й нові суміжні питання і ось тут, на столах Рубіна та Нержина докотилася до розпізнавання голосів у телефонній розмові, по телефону, до вияснювання, що саме голос людини неповторний.

Ніхто, здається, не порушував подібних питань раніше. У всякому разі їм не трапилися нічий праці. Часу на роботу приділили півроку, потім іще півроку, та справа не дуже посунулася, і тепер строки сильно підпирали.

Відчуваючи неприємний тиск праці, Рубін поскаржився через плече:

— Щось у мене сьогодні немає ніякісінького робочого настрою...

— Дивоглядно, — буркнув Нержин. — Ти, либонь, воював якихось чотири роки і не *просидів* ще повних п'яти? А вже стомився? Домагайся путівки в Крим.

Помовчали.

— Ти — своїм зайнятий? — тихенько спитав Рубін.

— У-гу.

— А хто ж займеться голосами?

— Я, правду мовити, важив на тебе.

— Який збіг! А я мав на увазі тебе!

— Безсовісний. Скільки ти з цією приклучкою перебрав літератури з Ленінки? Промови славетних адвокатів. Мемуари Коні. «Працю актора над собою». І, нарешті, остаточно згубив сором, — розвідку про принцесу Турандот? Який ще зек в ГУЛазі може похвалитися таким добром книжок?

Рубін витягнув великі губи дудочкою, од чого кожного разу обличчя йому ставало дурнувато-кумедним:

— Дивно! Усі ті книжки — і навіть про принцесу Турандот — з ким я разом читав у робочий час? Не з тобою, бува?

— Зо мною. А я працював би. Я б самовіддано працював сьогодні. Але мене з трудової колії вибивають дві обставини. Поперше, мене мучить питання про паркетну підлогу.

— Яку паркетну підлогу?

— На Калузькій заставі, будинок МВД, півокруглий, з баштою. На будові його в сорок п'ятому році був наш табір, і я працював підмайстерком паркетника. Сьогодні довідуся, що Ройтман, виявляється, мешкає в тому будинку. І мене стало мучити, ну, просто сумлінність творця чи, коли хочеш, питання престижу: скрипить там моя підлога чи не скрипить? Бо якщо скрипить — то, виходить, халтурно намоцували? І я безсилий поправити!

— Так, це може перетворитись у кошмар.

— Тожто. А подруге: чи не безлично працювати в суботу ввечерю, коли знаєш, що в неділю вихідний буде самим вольняшкам?

Рубін зідхнув:

— І навіть уже зараз вольняги розлетілися по веселих закладах. Звісно, доволі відверте паскудство.

— Та чи ті веселі заклади вони вибирають? І чи вони мають більше вдовolenня від життя, ніж ми — це ще питання.

За вимушеною арештантською звичкою вони розмовляли тихо, так що навіть Серафима Віталіївна, що сиділа на супроти Нержина, не чула їх. Вони тепер повернулися ввіверта і опинилися спинами до решти кімнати, а обличчями до вікна, до ліхтарів зони, до сторожової вишки, що вгадувалася в темряві, до поединчих вогнів відлеглих оранжерій, до біластого сяйва над Москвою, що мріло в небі.

Нержин, дарма що математик, знався дещо й на мовознавстві, і, відколи звучання російської мови стало темою роботи Мавринського науково-дослідного інституту, Нержина повсякчас ставили працювати удвійку з єдиним тутешнім філологом Рубіном. Уже два роки по дванадцять годин денно висиджували вони спина до спини. Відразу з'ясувалося, що обидва вони — фронтовики, що разом були на Південно-Західньому фронті і разом на Білоруському, що в обох було по «невеликому джентлменському наборові» орденів, що обох у тому самому місці і той же самий СМЕРШ арештував на фронті і обох за тим самим загальноприступним (тобто не пов'язаним з віковим, освітнім, маєтковим цензом або доступом до матеріальних цінностей) *десятим пунктом*, і обидва дістали однаково по *десятиці* (а втім, і всі діставали по стільки ж). І віком різнилися вони всього років на шість, і військовим званням усього на одиницю: Нержин був капітаном. І ще з'ясувалося, що перед війною Нержин замалим не слухав лекцій доцента Рубіна.

Подивилися ще туди, в темряву.

Рубін з жалем прицмокнув:

— Все таки ти духово вбогий. Це мене турбує.

— А я й не женуся охопити: розумного на світі багато, мало — хорошого.

— Так от, на хорошу книжку, прочитай.

— Гемінгвея? Знову про запаморочених бідолашних биків?

— Ні.

— Ну так про зацькованих левів?

— Та ні ж бо!

— Слухай, я не здатний розібратися в людях, навіщо мені бики?

— Ти повинен її прочитати!

— Я нікому нічого не *винен*, зятя! З усіма боргами *розплатимшися*, як каже Свирид.

— Жалюгідна особа! Це — з найкращих книжок двадцятого віку!

— І вона справді відкриє мені те, що кожному треба зрозуміти? Він справді дошукався, де люди збилися з дороги?

— Мудрий, добрий, безмірно чесний письменник, солдат, мисливець, рибалка, п'яниця і жонолюбєць, що спокійнісінько і відверто зневажає усяку брехню, жадає простоти, незвичайно людяний, геніяльно-наївний...

— Хай тобі хрін, — засміявся Нержин. — Повні вуха твого жаргону. Прожив я без Гемінгвея тридцятку, то проживу ще трошки. Ти мені то Чапека накидаєш, то Фалляду. Мені й так життя пошматували. Дай мені *обмежитися!* Дай мені хоч керунок якийсь обрати...

І одвернувся до свого столу.

Рубін зідхнув. Робочого настрою, як і до того, не було.

Він задивився на мапу Китаю, прихилену до полицки перед ним на столі. Мапу він колись вирізав із газети й на-

клеїв на картон. Упродовж усього минулого року Рубін червоним олівцем зафарбовував на ній просування комуністичних військ, а тепер, після повної перемоги, залишив її перед собою, щоб у хвилини пригноблености та втоми підносився настрій.

Та сьогодні настирлива туга пощемлювала в Рубіні, і навіть червоний масив Китаю не міг її пересилити.

А Нержин, деколи замислено посмоктуючи гострий кінчик пластмасової ручки, дрібнісіньким письмом, мов би не пером, а вістрям голки, випишував на крихітному аркушику, що топився у службовому камуфляжі.

«У Маркса, пригадую, є запис (розшукати його!), що, можливо, переможний пролетаріят зуміє обійтися без експропріації заможного селянства. Очевидно, він добачав якісь економічні способи включення *всього* селянства в нову соціальну систему. *Пахан* у 1929 році, звичайно, не шукав таких способів. А що витончене, що майстерне він колибуть шукав? Навіщо різникові вчитися на терапевта?..»

Велика кімната Акустичної лябораторії жила своїм повсякденним мирним життям. Гудів моторчик електрослюсаря. Чути було накази: «Ввімкни!» «Вимкни!» Якусь нудну сентиментальну нісенітницю пересилали по радіо. Хтось голосно вимагав радіолямпку «шість-Ка-сім».

Вибираючи хвилини, коли її нікому не було видно, Се-рафима Віталіївна уважно позирала на Нержина, що продовжував дрібнісінькими літерами списувати клаптик паперу.

Оперуповноважений майор Шикін доручив їй стежити за цим ув'язненим.

8. П'ЯТОГО РОКУ ЗАПРЯЖКИ

Вони так захопилися, що зовсім не чули гаму лябораторії і надокучливого радіо з далекого кутка. На своєму повороткому стільці Нержин знов таки обернувся спиною до лябораторії, Рубін скосбочився і поклав бороду на руки, схрещені на спинці крісла.

Нержин говорив сердечно, як повідають давно виношені думки.

— Коли раніше, на волі, я читав у книжках, що мудреці міркували над змістом життя або над людським щастям, — я мало розумів такі місця. Я віддавав їм належне: мудреця і становище велить міркувати. Але зміст життя? Ми живемо — і в цьому зміст. Щастя? Коли добре — оце й щастя, кожному відомо... Хай благословиться в'язниця!! Вона змусила мене замислитися. Щоб зрозуміти природу щастя, — дозволь, ми спочатку глянемо на природу ситости. Пригадай Луб'янку або контррозвідку. Пригадай ріденький, водянистий — без єдиної скалочки ситі! — ячний чи вівсяний кулешик! Хіба його їсти? Хіба його *споживаеш*? — до нього зі священним трепетом призволяєшся, ним причащаєшся!

— як паранею його! Їси його поволі, їси з кінчика дерев'яної ложки, їси його, весь поринувши у процес їжі, у розмисли про їжу — і він нектаром розходитьсь по твоєму тілу, ти здригаєшся від насолоди, що об'являється тобі в отих розварених крупинках і мутній волозі, що їх об'єднує. І от, насправді нічим не харчуючись, — ти живеш шість місяців, і живеш дванадцять! Чи може прирівнятися до цього грубе пожирання битих котлет?

Рубін не вмів і не любив довго слухати. Кожну розмову він розумів так (та так воно найчастіше й бувало), що саме він розкидав перед друзями духову здобич, впольовану його кмітливістю. От і зараз він намагався перебити, але Нержин п'ятірнео вчепився у комбінезон на його грудях, тряс, не давав говорити:

— Так на бідній твоїй шкурі і на наших нещасних товаришах ми пізнаємо природу ситости. Ситість аж ніяк не залежить од того, скільки ми їмо, а від того, як ми їмо! Так і щастя, так і щастя, Левчику, воно зовсім не залежить від того, як багато зовнішніх благ увірвали ми у життя! Воно залежить виключно від нашого наставлення до них! Про це сказано ще в даоській етиці: «Хто вміє вдовольнитися, той завжди буде вдоволений».

Рубін усміхнувся:

— Ти еkleктик. Ти висмикуєш звідусіль барвисті пір'їни і втикаєш їх у власний хвіст.

Нержин різко мотнув головою й рукою. Волосся впало йому на чоло. Незвичайно цікаво було сперечатися, і виглядав він як хлопчина літ вісімнадцяти.

— Не плутай, Льовко, зовсім не так! Я роблю висновки не з прочитаних філософій, а з людських біографій, що їх розповідають по тюрмах. А коли мені потім треба власні висновки формулювати — нащо відкривати ще раз Америку? На планеті філософії усі землі давно відкрито! Я гортаю книги стародавніх мудреців і нахожжу там мої найновіші думки. Не перебивай! Я хотів навести приклад: у таборі, а тим паче тут, на шаращці, якщо коли випаде таке диво — неробоча тиха неділя, та за день відтане й відійде душа, і хай нічогосінько не змінилося на краще у моему зверхньому становищі, та гніт в'язниці трішечки відпустить, а як ще лучиться розмова до душі або прочитаєш щиросердну сторінку — то от уже я й на коні! Справдешнього життя у мене багато літ немає, але я забувся! Я невагомий, я у повітрі, я безтілесний! Я лежу там у себе на горішніх нарах, дивлюся в стелю над головою, вона гола, вона погано помазана, — і здригаюсь від найповнішого щастя буття! засинаю на крилах блаженства! Жоден президент, жоден прем'єр-міністер не засинає такий задоволений минулим днем!

Рубін по-доброму вищірівся. В тому вищірі було трохи згоди, трохи поблажливости до молодшого друга, що допустився помилки.

— А що говорять з цього приводу великі книги Вед?
— запитав він, складаючи губи жартівливою дудочкою.

— Книги Вед — не знаю, — переконано відбивався Нержин, — а книги Санкхя говорять: «Той, хто вміє розрізняти, прираховує людське щастя до страждання».

— Ловко ти насобачився, — буркнув у бороду Рубін.
— Це тебе Митрусь збиває?

— Може. Ідеалізм? Метафізика? Так? Чого ж ти не ліпиш налечок? Бородо кошлата! Слухай! Щастя безперервних перемог, щастя тріумфального сповнення бажань, щастя успіху і повного насити — це страждання! Це духовна згуба, це якась нескінченна моральна печія! Не філософи Санкхя, а чи Веданти, а я, я особисто, арештант п'ятого року запряжки Гліб Нержин, дійшов того щабля розвитку, коли погане уже починаєш розглядати і як хороше, — і я особисто дотримуюся того погляду, що люди сами не знають, чого прагнуть. Вони збавляють собі віку у марній колотнечі за жменьку благ і вмирають, не звідавши власного душевного багатства. Коли Лев Толстой мріяв, щоб його посадили у в'язницю, — він міркував як дійсно зряча людина, що живе здоровим духовним життям.

Рубін розсміявся. Він часто сміявся в суперечках, коли цілковито не згоджувався з поглядами противника.

— Учуй, дитино! Тут дається в знаки незміцнілість юної істоти. Своєму особистому досвідові ти віддаєш перевагу перед колективним досвідом людства. Ти отруений ароматом тюремної параші — крізь її випари хочеш побачити світ. Через те, що ми особисто зазнали аварії, через те, що не склалася наша особиста доля — як може мужчина допустити, щоб змінилися, бодай на йоту зрушилися його переконання?

— А ти гордий своєю постійністю?

— Так. *Hier stehe ich und kann nicht anders.*

— Камінний лоб! Оце і є метафізика! Замість отут, у тюрмі, вчитися, всотувати живе життя...

— Яке життя? Отруйну жовч безталанників?

— ... ти свідомо заліпив очі, заткнув уха, позуєш — і добачаєш у тому свій розум? У відмові од розвитку — розум?

— У безсторонності — розум.

— Ти? Ти — безсторонній?

— Абсолютно! — з гідністю відказав Рубін.

— Та я в житті не стрічав людини необ'єктивнішої за тебе!

— Та стань ти вище своєї купини! Та поглянь же в історичному розрізі! Незручно самого себе цитувати, але:

Коротку хвилину метелик живе,

Століттями дуб цвіте!

Закономірність! Ти розумієш це слово? Неухильна, зумовлена закономірність! Все йде туди, куди треба. І нічого ритися носом, вивертати невість який трухлявий скепсис!

— Не думай, Льовко, що мені легко. Скептицизм мені, може, курінь при дорозі — пересидіти негоду. Але скептицизм є форма вивільнення догматичного розуму, ось у чому цінність.

— Догматичного! Довбня ти! Хіба я догматик? — великі темні очі Рубіна дивились докірливо. — Я такий самий арештант *приву* сорок п'ятого року. І чотири роки фронту у мене в боці осколком сидять, і п'ять років тюрми на шиї. Адже я не менше за тебе бачу! Але що треба, то треба! Без розгалуженої пенітенціярної системи держава існувати не може!

— Я чути цього не можу! Я не сприймаю цього!

— От-от! А туди ж — скепсис! А кізочка ме-ме-ме, а овечка бе-бе-бе! Ач який Сekt Емпірик об'явився! Чого ти гарячишся? Хіба так з тебе вийде порядний скептик? Скептик має *утримуватись від присуду!* Скептику належиться бути спокійним.

— Так! Маєш рацію! — Гліб у розпачі обхопив голову. — Я мрію про стриманість, я виховую себе тільки... ширяти думкою, а обставини закрутять, і я верчуся, огризаюсь, обурююсь.

— Ширяти думкою! А мені в горлянку готовий вчепитись, бо в Джекказгані бракує питної води...

— Тебе б туди загнати, падло! Серед нас усіх тільки ти єдиний вважаєш, що Пахан має рацію, що методи його конечні, закономірні — от би тебе й загнать у Джекказган, якої б ти там заспівав!

— Стривай, стривай! — тепер уже Рубін владно зграв Нержина за комбінезон. — Це превеликий чоловік! Ти колинебудь зрозумієш. Це zarazом — і Робесп'єр і Наполеон нашої революції. Він — мудрий! Він дійсно мудрий! Він бачить так далеко, як не сягають наші куці погляди!

— Не вір навіть рідному нікому, вір власному окові кривому, — відбивався Нержин. — Я ще підлітком узяв його книжки після лєнінських — я читати їх не міг. Після жвавого, запального, точного стилю — раптом якась манна каша по тарілці. Кожна думка у нього грубішає, дурнішає — а найціннішу зернину він і сам не помічає, як губить.

— І ти все це помітив ще підлітком?

— Старшоклясником! Не віриш? І слідчий не вірив... І бісить ота великозначність, ота напучувальність, із якою він провіщає. Він дійсно таки переконаний, що розумніший за кожного росіянина...

— Але так воно й є!

— ...і просто ошчасливилює нас можливістю ним захоплюватися!..

Захлинувшись суперечкою, приятелі втратили обережність, і їхні вигуки вже долітали до Сімочки, що давненько поглядала на Нержина суворо-непохвально.

— У тебе — аберация! І аберация саме тому, що ти пхаєшся не в свої справи. Ти математик, ні історії, ні філо-

софії до пуття не знаєш, — чого ж ти береш на себе відвагу виголошувати такий присуд?

— Слухай, доволі вже цієї казочки, що голови, які виявили нейтрини і зважили Сіріус-Б, обох не бачивши, — немовлята, здатні заблудитися між трьох сосон людського буття! А що залишається робити? Математикам і технікам, що нам залишається робити, коли ви, історики, перестали братися до історії? Я ж бачу, кому присуджують премії і кому платять академічну зарплату. Вони не історію пишуть, а вилізують язиком одне відоме місце. Виходить, треба перебрати історію нам, технічним інтелігентам!

— Ху ти, ну ти, як страшно!

— До того ж і хватка у нас технічна, і математичні навички — це не зле! Історія від того не постраждає.

На вільному столі інженер-майора Ройтмана, начальника Акустичної, задзвонив внутрішньоінститутський телефон. Сімочка встала і підійшла до нього.

— ...Ото так! І слідчий не вірив, що мої п'ятдесят вісім-десять потяглися з вивчення діямату. Живої дійсности я не знав ніколи, книгоїд, каюся, але я порівнював і порівнював оці два стилі, оці два способи аргументації, і в текстах...

— Глібе Вікентійовичу!

— ...в текстах я помітив відхилення, викривлення, огрубіння — і ось я тут!

— Глібе Вікентійовичу!

— Га? — отямився Нержин, відриваючись від Рубіна.

— Ви не чули? Телефон дзвонив! — дуже суворо, хмурячи брови, утретє зверталася Сімочка, стоячи за своїм столом, руками хрест-навхрест стягаючи на собі коричняву хустку козячого пуху. — Антон Миколайович викликає вас до себе в кабінет.

— Та-ак?.. — на обличчі Нержина видимо згасло поривання до суперечки, зниклі зморшки повернулися на свої місця. — Добре, дякую, Серафимо Віталіївно. Ти чув, Льовко, — Антон. Чого б це?

Виклик у кабінет начальника інституту о десятій вечора в суботу був подією незвичайною. Хоча Сімочка намагалася здаватися офіційно-байдужою, та погляд її, як розумів Нержин, виявляв тривогу.

Як рукою зняло тліючу запеклість. Рубін поглядав на друга турботливо. Коли очі його не потворив запал суперечки, вони були майже по-жіночому м'які.

— Не люблю, коли нами цікавиться вище начальство, — озвався він. — Не став комору біля княжого двору.

— Та ми нібито й не ставимо. Наші завдання другорядні, якісь там голоси...

— От Антон і вріже нас по гамалику. Вилізуть нам боком спогади Станіславського та промови славнозвісних адвокатів, — засміявся Рубін.

— Про всяк випадок, якщо я не повернуся...

— Дурниці!

— Чого дурниці? Наше життя таке. Спалили там, знаєш де. — Він з гуркотом заклацнув шторки тумбочок столу, ключі непомітно переклав у Рубінову жменю і пішов неквапливою ходою арештанта п'ятого року запряжки, який тому ніколи не поспішає, що від майбутнього сподівається тільки гіршого.

9. РОЗЕНКРОЙЦЕРИ

По червоній килимковій доріжці широких сходів, безлюдних у цю пізню годину, під покривом мідних бра і високої ліпленої стелі Нержин зійшов на третій поверх, надаючи своїй ході безтурботності, минув стіл *вільного* чергового біля міських телефонів і постукав у двері начальника інституту інженер-полковника державної безпеки Антона Миколайовича Яконова.

Кабінет був широкий, глибокий, висланий килимами, заставлений кріслами та канапами, синів посередині яскраво-блакитною скатертиною на довгому столі засідань і брунатно заокруглювався у далекому кутку вигнутими формами письмового столу та крісла Яконова. Серед цієї пишноти Нержин бував лише кілька разів, і то частіше на нарадах, ніж самотин.

Інженер-полковник Яконов, за п'ятдесят, але ще в розквіті, зросту примітного, з лицями може навіть злегка напудрованими після гоління, в золотому пенсне, з м'якою отілістю Оболенського чи Долгорукого, з велично-впевненими руками, вирізнявся з-поміж усіх сановників свого міністерства.

Він гостинно запросив:

— Сідайте, Глібе Вікентійовичу! — трохи їжачися у своєму півторачному кріслі, вертячи товстий кольоровий олівець над брунатною рівністю столу.

Звертання на ймення по-батькові виявляло чемність і доброзичливість, одночасно не коштуючи інженер-полковникові жодних зусиль, бо під склом перед ним лежав перелік усіх арештантів з іменами по-батькові. Нержин мовчки вклонився, не виструнчувався, але й не розмахував руками, — і вичікуюче сів за чепурний полакований столик. Голос Яконова грайливо рокоатав. Завжди виглядало дивним, що цей пан не має вишуканої вади гаркавлення.

— Ви знаєте, Глібе Вікентійовичу, півгодини тому прийшлося мені до слова згадати про вас, і я подумав, яким, властиво, вітром занесло вас в Акустичну, до... Ройтмана?

Яконов вимовив це прізвище з одвертою недбалістю і навіть — перед підлеглим Ройтмана! — не додавши до прізвища звання майора. Незгоди між начальником інституту та його першим заступником зайшли так далеко, що не вважалося за потрібне з ними критися.

Нержин напружився. Розмова, він передчував, набирає поганого напрямку. З отакою ж недбалою іронією не тонких і

не товстих уст великого рога Яконов кілька днів тому сказав Нержину, що, можливо, він, Нержин, щодо наслідків артикуляції й об'єктивний, але поставився до Сімки не як до дорогого покійника, а як до трупа п'яниці без роду-племени, знайденого під мавринським парканом. Сімка була улюбленим коником Яконова, але тяг він погано.

— ...Я, звичайно, високо ставлю ваші особисті заслуги в науці артикуляції...

(Знущається!)

— ...До біса шкода, що вашу оригінальну монографію надруковано невеликим засекреченим накладом і тому позбавлено вас слави такого собі російського Джорджа Флетчера...

(Нахабно знущається!)

— ...Одначе я хотів би мати з вашої діяльності трохи більший *profit*, як висловлюються англосакси. Адже вам відомо, що попри все мое схиляння перед абстрактними науками, я — людина діловита.

Інженер-полковник Яконов перебував уже на тій висоті становища, але ще не так близько до Вождя Народів, що міг дозволити собі розкіш не приховувати розуму і не стримуватись од своєрідних суджень.

— Ну, так-таки запитати вас по-щирості — ну, що ви там зараз робите в Акустичній?

Не можна було вигадати питання нещаднішого! Яконову просто не було коли за всім угледіти, він би розкусив.

— На лиху годину вам ота попугайщина — «стир», «смир»? Ви — математик? Університет? Огляньтесь.

Нержин озирнувся і підвіся: в кабінеті їх було не двоє — троє! Назустріч Нержину з канали встав непоказний чоловік у цивільному, в чорному. Круглі світлі окуляри поблизкували перед його очима. Під щедрим горішнім освітленням Нержин пізнав Петра Трохимовича Вереньова, доведеного доцента свого університету. Одначе, за звичкою, виробленою в тюрмах, Нержин змовчав і не зробив жодного по руху, думаючи, що перед ним ув'язнений і боячися йому пошкодити поспішним розпізнанням. Вереньов усміхався, але теж виглядав зніяковілим. Голос Яконова заспокійливо рокотав:

— Воїстину, в секті математиків завидний ритуал стриманости. Математики все життя здавалися мені якимись розенкройцерами, я завжди шкодував, що не довелось запричаститися їхніх таїнств. Не церемоньтесь. Потисніть один одному руку і поведьтєся вільно. Я вас залишу на півгодини: для дорогих споминів і щоб професор Вереньов поінформував вас про поставлені перед нами завдання.

І Яконов підняв з півторачного крісла своє показне нелегке тіло, мічене блакитносрібними погонами, і доволі легко поніс його до виходу. Коли Вереньов і Нержин стрілися у потискові рук, вони були вже самі.

Ця бліда людина у світлих окулярах видалася устоя-
ному арештантові Нержину — привидом, що незаконно по-
вернувся з забутого світу. Поміж світом тим і сьогоднішнім
заягли ліси над Ільмень-озером, пагорби та яруги Орлов-
щини, піски та багниська Білорусії, ситі польські фільварки,
черепиця німецьких містечок. У цю дев'ятилітню смугу від-
чуження врізались яскраво-голі «бокси» і камери Великої
Луб'янки. Сірі смердючі пересильні. Задушливі засіки «сто-
липінів». Пронизливий вітер у степу над голодними, холодни-
ми зеками. Все це робило цілковито неможливим поновити
в собі те почуття, з котрим виписувалися літери функцій дій-
сної змінної на податливому лінолеумі таблиці.

Чого ж Нержин розхвилювався?

Обое закурили і сіли, розділені маленьким полакова-
ним столиком.

Вереньов не вперше стрічав своїх колишніх студентів
— по Московському університету й по Р-ському, куди його
в боротьбі теоретичних шкіл послали перед війною для за-
провадження *твердої* лінії. Але і йому сьогоднішня зустріч
була незвична: відокремленість підмосковного об'єкта, опо-
витого серпанком особливої секретности, оплетеного багато-
ряддям колючого дроту; чудернацький синій комбінезон за-
мість звичного людського одягу.

За якимось правом, глибоко назначивши зморшки бі-
ля уст, розпитував молодший з двох, нетитулований невда-
ха, а старший відповідав — ніяково, наче соромлячися своєї
не дуже мудрої біографії вченого: евакуація, ре-евакуація,
працював три роки в К., захистив докторську з топології.
До нечемности неуважний Нержин навіть не поцікавився те-
мою дисертації з цієї сухореброї науки, з якої і сам колись
вибрав курсовий проект. Раптом йому стало жаль Вереньо-
ва... Множини впорядковані, множини не цілком впорядко-
вані, множини замкнені... Топологія! Стратосфера людсь-
кої думки! У двадцять четвертому віці вона може й згодить-
ся комунебудь, а допоки... А допоки...

Не маю жодних слів про сонце і світи,
Я бачу тільки-но велику людську муку...

А як він потрапив у це відомство? чому кинув універ-
ситет?.. Та направили... І ніяк було відмовитися?.. Та від-
мовитися можна було, але... Тут і ставки подвійні... Є діт-
лахи?.. Четверо...

Стали, не знати чому, перебирати студентів нержинсь-
кого випуску, останній іспит якого відбувся в день початку
війни. Хто талановитіший — контузило, убило. Такі завсіди
лізуть уперед, не бережуться. Від кого і сподіватися було
трудно — або аспірантуру кінчає, або асистентом. Отаке, ну
а гордість же наша Дмитро Дмитрович! Горяїнов-Шаховсь-
кий?!

Горяїнов-Шаховський! Маленький дідок, уже нечепурний од глибокої старости, то повимазує в крейду свою чорну вельветову куртку, то ганчірку з таблиці залпне у кишеню, замість носової хустки. Жива анекдота, зіткана з незлічених «професорських» анекдот, душа Варшавського імператорського університету, що переїхав дев'ятсот п'ятнадцятого у комерційний Р., мов на цвинтар. Півстоліття наукової праці, гора привітальних телеграм — з Мількові, Кептавна, Йокагами. А потім — *вичищений* комісією по чистці порядком оздоровлення апарату. Поїхав до Москви, привіз од Калініна записку: не чіпайте цього старого! (подейкували, наче то батько Калініна був кріпаком у професорового батька).

Тоді стали не зачіпати. Стали так не зачіпати, що далебі мороз поза шкірою йшов: то напише розвідку з природознавства з математичним доказом існування Бога. То на прилюдній лекції про свого улюбленця Ньютона погуде з-під жовтого вуса:

— Тут мені прислали записку: «Маркс написав, що Ньютон — матеріяліст, а ви кажете — ідеаліст». Відповідаю: Маркс помилявся. Ньютон вірив у Бога, як і кожен великий учений.

Мука було записувати його лекції! Стенографістки доходили до розпачу! Маючи слабі ноги, він усідався біля самісінької дошки — до неї обличчям, до аудиторії спиною — правою рукою писав, а лівою слідом витирив — і безперестанку бурмотів щось сам до себе. Зрозуміти його думку під чану лекції було абсолютно виключене. Та коли Нержину з товаришем щастило, ділячи роботу, удвох записати, а за вечір розібрати — душу окривало щось, немов меркотіння зоряного неба.

То що з ним?.. При бомбардуванні Р. старого контузило, напівживого його вивезли в Киргизію. Згодом він повернувся, але, здається, в університеті його вже не тримають, тепер він у педінституті... Виходить, живий?.. Живий... Чудно. Іде час і не йде...

А за що, все таки... Нержин сів?

Нержин усміхнувся.

Ну, за що, все таки?

— За напрям думок, Петре Трохимовичу. В Японії існує такий закон, що людину можна судити за напрям її невисловлених думок.

— В Японії! Але ж у нас такого закону немає?..

— У нас то він якраз і є і називається *п'ятдесят вісім — десять*.

І Нержин став погано розчувати те головне, задля чого Яконов звів його з Вереньовим. Вереньова прислали для поглиблення й систематизації криптографічно-шифрувальної роботи тут. Потрібні математики, багато математиків, і Вереньову приємно зустріти серед них свого студента, що подавав такі великі надії.

Нержин напівсвідомо ставив питання, уточнюючи, Петро Трохимович, поволі загоряючись математичним запалом, пояснював завдання, розповідав, які проби доведеться зробити, які формули переглянути. А Нержин думав про оті дрібно списані листочки, що їх так безтурботно писалося під захистом бутафорії, під потаємно-закохані погляди Сімочки, під доброзичливе бурмотіння Рубіна. Ті листочки були — його перша тридцятилітня зрілість.

Щоправда, завидніше дійти зрілості в своєму докорінному предметі. Навіщо, здавалося б, лізти йому головою в ту пащу, звідки й самі історики — ноги на плечі, тікають у давно віджиті безпечні віки. Що кортить йому розгадати в цьому роздутому похмурому велетні, котрому тільки вією поворухнути — і відлетить у Нержина голова? Як то кажуть — *що тобі треба більше за всіх?* Більше за всіх — чого тобі треба?

Віддатись у мацаки восьминого криптографії?.. Чотирнадцять годин на добу, не пропускаючи й на перерві, володтимуть його головою теорія ймовірності, теорія чисел, теорія помилок... Мертвий мозок. Суха душа. А що лишатиметься на роздуми? Що лишатиметься на пізнання життя?

Зате — шпашка. Зате не табір. М'ясо на обід. Масло вранці. Не порізана, не зашкарубла шкіра на руках. Не відморожені пальці. Не падаєш на піл як мертвий бездушно колодою, у брудних чунях, — задоволено лягаєш у ліжко під біленький підодіяльничок.

Для чого ж тоді жити все життя? Жити, аби жити? Жити, щоб зберігати добробут тіла?

Милий добробут! Навіщо — ти, коли нічого, окрім тебе?..

Усі докази розуму — так, я згоден, громадянине начальнику!

Усі докази серця — відійди від мене, сатано!

— Петре Трохимовичу! А ви... чоботи шить умієте?

— Що ви сказали?

— Кажу: ви б мене *чоботи шить* не навчили? Мені б ось шевцювати навчитися.

— Я, пробачте, не розумію...

— Петре Трохимовичу! У шкаралущі ви живете! Мені ось — закінчу строк — їхать у глуху тайгу, на довічне засланя. Робити я руками нічого не тямлю — як проживу? Там ведмеді бурі. Там Леонарда Ейлера функції ще зо три мезозойські ери нікому не знадобляться.

— Що ви говорите, Нержине? Якщо робота піде успішно, вас як криптографа достроково звільнять, знімуть судимість, дадуть квартиру в Москві...

— Знімуть судимість! — злісно вигукнув Нержин, і очі його звузилися. — Та відки ви взяли, що я хочу цієї милостині: гарно працював, так ось тобі — звільняйся?! Ми тобі *простили!* Ні, Петре Трохимовичу! — і він відпруженим, а тому обважнілим пальцем постукав по лакованій поверхні

столика, — не з того кінця! Хай визнають спочатку, що за напрям думок не можна саджати — а тоді ми подивимося, чи прощаєм!

Двері відчинилися. Ввійшов сановитий вельможа з золотим пенсне на огрядному носі.

— Ну, як, розенкройцери? Договорилися?

Не встаючи, твердо зустрівши погляд Яконова, Нержин відповів:

— Воля ваша, Антоне Миколайовичу, але я вважаю своє завдання в Акустичній лябораторії не доведеним до кінця.

Яконов стояв уже за своїм столом, обіпершися об скло кісточками м'яких кулаків. Лише ті, хто знав його добре, відчули б гнів, коли він сказав:

— Математика! — і артикуляція... Ви проміняли їжу богів на горохову юшку. Ідіть!

І двобарвним грифелем кольорового олівця, накреслив у настільному блокноті:

— Нержина — *списати*.

10. ЗАЧАРОВАНИЙ ЗАМОК

Вже багато років — воєнних і повоєнних, Яконов займав надійну посаду головного інженера Відділу спеціальної техніки. Він з гідністю носив заслужені його знанням срібні погони з блакитною облямівкою та трьома великими зірками інженер-полковника. Посада була така, що керувати можна було здалеку і в загальних рисах, вряди-годи прочитати ерудовану доповідь перед високочиновними слухачами, вряди-годи мудро й квітчасто погугорити з інженером над його готовим моделем, а назагал втішатися славою знавця, ні за що не відповідаючи, і одержувати місячно порядно тисяч карбованців. Посада була така, що своїм красномовством Яконов благословляв у колісці кожну технічну затію відділу; увитав од неї о порі тяжкого змужіння та недуг росту; знову вшановував своєю присутністю чи то довлєне корито її чорної домовини, чи золоте коронування героя.

Антон Миколайович не був таким молодим і таким самовпевненим, щоб самому гнатися за облудним полиском Золотої Зірки або значком сталінського лавреата, щоб власними руками хапати кожне завдання міністерства, ба навіть самого *Хазяїна*. Антон Миколайович був уже досить досвідчений і в літах, щоб уникати цих злотованих докупи хвилювань, злетів і глибин.

Дотримуючися таких поглядів, він безбідно проіснував до січня тисяча дев'ясот сорок восьмого року. Того січня Батька Західніх і Східніх Народів хтось надоумив створити особливу, тільки для нього призначену секретну телефонію — таку, щоб ніхто ніколи не зміг би зрозуміти, навіть перехопивши, його телефонну розмову. Августійшим пальцем з ру-

дою плямою нікотини біля нігтя Батько Народів вибрав на мапі об'єкт Маврино, що до того працював над створенням портативних міліційних радіопередатників. Історичні слова при цьому було сказано такі:

— За-чѐм мне эти передатчики? Квѐр-тырных вѐров ловить? Ка-му оны мешают?

І часу дав — до першого січня сорок дев'ятого року. Потім подумав і сказав:

— Ладна, дѐ первого мая.

Завдання було надвідповідальне і надтермінове. У міністерстві подумали і визначили Яконову витягати Маврино самому. Даремно намагався Яконов довести свою завантаженість і неможливість сумісництва. Начальник відділу Хома Гур'янович Осколупов глянув на Яконова кошачими зеленкуватими очима — Яконов пригадав заплямованість своєї анкети (він шість літ просидів у тюрмі) і змовк.

З того часу — незабаром два роки — порожнював кабінет головного інженера відділу в міністерських апартаментах. Головний інженер днював і ночував у замиській споруді, увінчаній шестигранною баштою над банею скасованого вівтаря.

Начальство ще нічого не вимагало від Яконова — лише пляни, пляни, пляни і соцзобов'язання. Зате ріг достатку перекинувся над Мавринським інститутом: імпортовані й радянські радіодеталі, апаратура, меблі; технічна бібліотека на тридцять тисяч новинок; спеціалісти-в'язні, викликані з таборів; найкращі оперуповноважені й архіваріюси, зубри секретних справ; нарешті, окрема залізна охорона.

На сьогодні в Мавринському інституті окреслювалося дві забезпечені справи: Вокодер і Сімка. Коли секретна телефонія почала справджуватися пробними рівнобіжними розробками, Ройтман, кого міг, перетяг в Акустичну опрацьовувати систему «вокодера», яку по-російському охристили «апарат штучної мови». Яконов відповів тим, що й собі обчухрав усі інші групи: найхапкіших інженерів, найбагатшу імпортну апаратуру стягнув у Сімку — лябораторію число сім. Хіряві пагінці інших проектів зів'яли в нерівній боротьбі.

Туди, у Сімку, і пішов Яконов, коли залишив Веренцова з Нержиним у себе в кабінеті.

11. СІМКА

Всі в інституті знали її справжню назву — «лябораторія кліпированої мови», але припускалося, що це нікому не відоме. Слово *кліпирована* було з англійської і означало «стрижена» мова. Не тільки усім інститутським інженерам та перекладачам, але й монтажникам, токарям, фрезеровщикам, мало що не тугому на вухо столярові було відомо, що установку цю будують, використовуючи американські взірці, але заведено було говорити, що — виключно за вітчизняни-

ми; і тому американські радіожурнали зі схемами й теоретичними статтями про кліпшівування, які виставлялося в Нью-Йорку по книжкових кіосках, тут було перенумеровано, прошнуровано, засекречено і заплъмбовано від американських же шпигунів у вогнетривких шафах.

Кмітливий Яконов добирав у Сімку і з тих, хто не набивався сам. Таким був інженер Амантай Булатов, казанський татарин у великих рогових окулярах, щиросердий, з оглушливим реготом, засуджений на десять років за полон і за зв'язки з ворогом народу Мусою Джалілем. Таким був і Андрій Андрійович Потапов, фахівець зовсім не зі слабих струмів, а з ультрависоких напруг і будови електростанцій. На шарашку Маврино він потрапив випадково, через помилку необізнаного урядовця, що відбирав картки в картотеці ГУЛагу. Ще був тут інженер Хоробров, добрий знавець радіо.

Нарешті, «морозячи людей і коней», сюди в мавринську Сімку було привезено з-під Салехарда, з уславленого 501 будівництва, з бригади підсиленого режиму каторжного табору понурого арештанта і геніяльного інженера Олександра Бобиніна — і відразу наставлено над усіма. Бобиніна витягли з самісінької пащі смерті. Бобинін був перший кандидат на звільнення на випадок успіху.

Бобинін не оглянувся, коли Яконов зайшов до лябораторії. Схилившись над довгою стрічкою фото-осцилограми, він щось міряв гострицями вимірника.

Цей Бобинін був кузька у всесвіті, нужденний зек, член посліднього стану. Яконов був вельможа.

І Яконов не важився відвернути Бобиніна, хоч і як йому того хотілося!

Можна побудувати Емпайр-стейт-бюлдінг. Вишколити пруську армію. Піднести державну ієрархію вище престолу Всевишнього.

Несила перебороти якусь дивну духову вищість декотрих людей.

Бувають салдати, що їх бояться ротні командири. Чорнороби, перед якими торопіють прораби. Підслідні, що вгавають у дрож слідчих.

... Двері широко відчинилися, і черговий по інституту оповістив:

— Антоне Миколайовичу! Вас — негайно до міського телефону.

Яконов швиденько встав і вийшов.

Дзвонив Яконову заступник міністра Севастьянов. На дванадцятую годину ночі він викликав його в міністерство.

Отаке то життя!..

— Я в оту синю жарівку колись чоботом залузірю, щоб не дратувала.

— Не влучиш.

— З п'ятьох метрів — чом не влучити? Б'ємося об заклад на завтрішній компот.

— Ти ж роззуваєшся на нижній койці, додай метр.

— Ну, з шістьох. От же гади, чого тільки не вигадують, аби зекам дошкулити. Всю ніч на очі давить.

— Синє світло? ..

— А що? Світляний тиск. Лебедев одкрив. Аристипе Івановичу, ви не спите? Не відмовте, будь ласка, подайте мені один мій чобіг.

— ... Друзі! Новина!! Бобиніна кудись повезли!

— Куди, Валентулю?

— Як повезли?

— Прийшов *младшина*, сказав — одягніть пальто, шапку.

— З речами?

— Без речей.

— Мабуть, до великого начальства.

— До Хоми?

— Хома сам би приїхав, бери вище!

— Чай прохолов, як банально!..

— Валентулю, ось ви ложечкою завжди об склянку цокаєте після відбою, як мені це остогидло!

— Спокійно, а як же розмішувати цукор?

— Беззвучно.

— Беззвучно відбуваються лише всесвітні катастрофи, бо у всесвітньому просторі звук не поширюється. Якби у нас за плечима розірвалася Нова Зірка, ми навіть не почувли б.

— Валько, куди повезли Бобиніна?

— Хіба я знаю? Може — до Сталіна.

— А що б ви зробили, Валентулю, якби вас повезли до Сталіна?

— Мене? Хо-хо! Хлопчино! Я б йому заявив протест по всіх пунктах!

— А по яких, приміром?

— Друзі, хто курить — ховайте вогники, іде младшина.

— Що це він, падло... Не спіткнися, громадянине молодший лейтенанте — чи довго носа роз'юшити?

— Пряничков!

— Га?

— Де ви? Ще не спите?

— Вже сплю.

— Одягніться-одягніться, пальто, шапку.

— З речами?

— Без речей. Машина чекає, швидко.

— Це що — я разом з Бобиніним поїду?

— Він уже від'їхав. За вами друга.

- А яка машина, голодший лейтенанте, — воронок?
 — Швидше, швидше. «Победа».
 — А хто викликає?
 — Ну, Пряничков, ну, що я вам буду все пояснювати? Сам не знаю, швидше!
 — Товаришу, молодший лейтенанте! Де, нарешті, Пряничков?
 — Даю, даю, товаришу майоре! Ось він!
 — Розносило собак серед ночі.
 — Що сталося?
 — Ніколи такого не було...
 — Може, війна вибухнула? Розстрілювати возять?..
 — Тю на тебе, дурню! Хто б ото нас возив по одному? Якщо війна вибухне — нас гамузом переб'ють, або чумою заразять через кашу...
 — Ну, гаразд, братове, спімо! Завтра довідаємося.
 — ...Отак бувало в тридцять дев'ятому-сороковому Бориса Петровича Стечкіна викличе з шарашки Берія, — то він уже з порожніми руками не вернеться: або начальника тюрми змінять, або прогулянки збільшать... Стечкін не зносив оцієї системи підкупу, оцих категорій харчування, коли академікам дають яйця й сметану, професорам — сорок грамів масла, а простим шкапинам по двадцять... Хороша людина був Борис Петрович, царство йому небесне...
 — Помер?
 — Ні, звільнився... Лавреатом став.

15. ТРІЙКА БРЕХУНІВ

Начальник Нуль-Першого відділу кінчав доповідати міністрові Абакумову.

Високий, із зачісаним назад чорним волоссям, з погонами генерального комісара другого рангу, Абакумов переможно попирав ліктями свій великий письмовий стіл. Він був кремезний, але не гладкий (знав ціну фігурі і навіть колине-коли грав у теніс). Очі його були недурні й бистрі — з недовіри й метикуватости. Де треба, він поправляв начальника відділу, і той поспішав записувати.

Коли начальник Нуль-Першого відділу пішов, — у вхідних дверях з'явилися низкою і низкою пройшли по візерунку килима заступник міністра Севаст'янов, начальник Відділу спеціальної техніки генерал-майор Осколупов і головний інженер того ж таки відділу інженер-полковник Яконов. Дотримуючи поваги до рангу один перед одним і виявляючи особливу шанобливість до власника кабінету, вони так і посувалися, не сходячи з серединної смуги килима, ключем, по-індіанському, ступаючи слід у слід, чутно ж було кроки одного Севаст'янова.

Коли Севастьянов сів, — переднім виявився Осколупов. Яконов же стояв позад нього, немов приховуючи свою огрядність.

Абакумов глянув на Осколупова, що виявився перед ним, якого він бачив у житті може разів зо три. Одубіле обличчя того було просто чесне обличчя виконавця, а не зарозуміле обличчя інтелігента, що багато про себе думає.

Зиркнувши поверх його плеча на Яконова, Абакумов спитав:

— Ти — хто?

— Я? — нахилився Осколупов, пригнічений, що його не впізнали.

— Я? — ледь посунувся вбік Яконов. Він увібрав якомога свій визивний м'якотілий живіт, що виріс наперекір усім його зусиллям, — і ніяка думка не світилася в його великих синіх очах, коли він називав своє ймення.

— Ти, ти, — стверджувально просопів міністер. — Об'єкт Маврино, виходить, твій. Добре, сідайте.

Сіли.

Міністер узяв тупий ніж з яскраво червоної пластмаси, пошкріб ним за вухом і промовив:

— Загалом так... Ви мені голову морочите вже скільки? Два роки? А у пляні було п'ятнадцять місяців? То коли будуть готові два апарати? — І погрозово попередив: — Не брешіть! Брехні не люблю!

Саме до цього запитання й готувалися три високі брехуни, коли довідалися, що їх викликають разом. Як вони й домовилися, почав Осколупов:

— Товаришу міністре!.. Товаришу генерал-полковнику! Дозвольте заповнити вас, що особовий склад відділу не пошкодує зусиль...

На лиці Абакумова з'явився подив:

— Що ми? — хіба на зборах? Пощо мені ваші зусилля? Задницю обкутувати? Я питаю — на число на яке?

І взяв авторучку з золотим пером і наблизився нею до календаря-семиденки.

Тоді за умовою вступив Яконов:

— Ще місяць, один місяць, до першого лютого.

— Себто як — місяць? По-людському місяць, чи знову брешете?

І розмазуючи записав у настільному календарі:

— Ось, до ленінської річниці. Всі дістанете сталінську премію. Севастьянов — буде?

— Буде! Буде!

— Осколупов! Голову зніму! Буде?

— Так, товаришу генеральний комісарє, там же всього лишилося...

— А — ти? Чим ризикуєш — знаєш? Буде?

Ще зберігаючи мужність, Яконов ствердив:

— Місяць! До першого лютого.

— А якщо до першого не буде? Полковнику! Зваж! Брешеш.

Звісно, Яконов брехав. І, звісно, треба було просити два місяці. Та було вже відкраяно.

— Буде, товаришу генеральний комісарє, — сумно пообіцяв він.

— Ну, гляди, я за язик не тягну! Все вибачу — ошуканства не вибачу! Ідїть.

З полегшею, ланцюжком, слід у слід, вони вийшли, похнюпившись перед ликом п'ятиметрового Сталїна.

Та передчасно вони раділи. Не знали бо, що міністер поставив на них пастку.

Щойно їх вивели, як у кабінеті доповіли:

— Інженер Прянчиков!

16. ВАЛЕНТУЛЯ

Цїєї ночі за наказом Абакумова спершу через Севастьянова викликали Яконова, а потім, таємно від них усіх, на об'єкт Маврино послали з перервами по п'ятнадцять хвилин дві телефонограми: вікликати в міністерство зека Бобинїна, а згодом зека Прянчикова. Бобинїна й Прянчикова привезли в окремих машинах і посадили чекати в різних кімнатах, не даючи змоги змовитися.

Та Прянчиков навряд чи був здатний змовлятися — через свою неприродну щирість, котру багато тверезих синів віку вважали за душевну ненормальність. На шарашці так і говорили: «зсув фаз у Валентулі».

... як той фронт на прогулянці, підійшов Прянчиков і запитливо глянув на міністра, мов би не чекаючи його тут побачити.

— Ви — інженер... — Абакумов звїрився з папірцем, — ...Прянчиков?

— Так, — неуважно підтвердив Валентин. — Так.

— Ви — головний інженер групи... — він знову подивився в запис, — ...апарата штучної мови?

— Я-якого там апарата штучної мови! — відмахнувся Прянчиков. — Нісенїтниця! його ніхто так у нас не називає! Це перейменували у боротьбі з низькопоклонством. Во-кодер. *Voice coder*.

— Але ви — головний інженер?

— Взагалі так. А що таке? — насторожився Прянчиков.

— Сїдайте.

Прянчиков охоче сїв, дбайливо підсмикнувши запросовані ногавиці-дудочки комбінезона.

— Будь ласка, говорїть цілком відверто, не боячися жодних репресїй з боку вашого непосреднього начальства. Вокодер коли буде готовий? Одверто. За місяць буде? Чи, може, потрібно два місяці? Скажїть, не бїйтеся.

— Вокодер? Готовий?? Ха-ха-ха! — дзвінким юнацьким сміхом, що ніколи не лунав під цим склепінням, зайшовся Прянчиков, відкинувся на м'яку шкіряну спинку крісла і сплеснув руками. — Та ви що? Що ви?! Ви, певно, просто не розумієте, що таке вокодер. Я вам зараз поясню!

Він пружно схопився з пружистого крісла і кинувся до столу Абакумова.

— У вас клаптик паперу знайдеться?

— Зачекайте, — опам'ятався Абакумов. — Ви мені тільки скажіть одне: коли буде готовий, готовий — коли?

— Готовий? Гм-м. Я над цим не задумувався.

— Ну, до якого числа? До якого? До першого березня? До першого квітня?

— Ой, що ви! Квітня . . . Без криптографів ми будемо готові місяців . . . ну, за чотири, за п'ять, не швидше. Я вам зараз усе поясню. Ви сами зрозумієте, що в інтересах справи не слід поспішати! . . .

Та Абакумов уже натискав гудзик у столі.

З'явився прасований підполковник і запросив Прянчикова до виходу.

17. СИВКА-БУРКА

Теж у синьому комбінезоні, але великий, рудий, з головою, стриженою як у каторжанина, ввійшов Бобинін.

Міністер звірився з папірцем.

— Інженер Бобинін! Ви головний інженер установки «клішпирована мова»?

— Так.

— Будь ласка, скажіть якомога точніше: коли вона буде готова до вжитку?

Бобинін підняв густі темні брови.

— Отакої? Не знайшлося нікого старшого, щоб вам на це відповісти?

— Я хочу почути саме від вас. До лютого буде готова?

— До лютого? Ви що — жартуете? Якщо для відчиту, на скору руку та на довгу муку — ну, якнебудь . . . за півроку. А абсолютна шифрація? Уявлення не маю. Може — рік.

Абакумов був приголомшений. Він пригадав злісно-неперпляче посмикування вусів Хазяїна — і йому моторошно стало від тих обіцянок, котрі, повторюючи Севастьянова, він дав. Увесь він затерп, як людина, що прийшла лікувати нежить, а виявила в себе рак носогорлянки.

Міністер обіруч підпер голову і здушено проказав:

— Бобиніне! Я вас прошу — зважте свої слова. Якщо можна швидше, скажіть: що треба зробити?

— Швидше? Не вийде.

— Але причини? Які причини? Хто винен? Кажіть, не бійтеся! Називайте винних, які б погони вони не носили! Я зірву з них погони!

Бобинін, відкинувши голову дивився в стелю, де пували німфи страхового товариства «Росія».

— Та це ж виходить два з половиною — три роки! — обурювався міністер. — А термін вам визначили — рік!

І Бобиніна прорвало.

— Що значить — *визначили термін*? Ви як собі уявляєте науку? Сивко-Бурко, віща каурко? Збудуй мені до ранку палац — і на ранок палац? А якщо проблема невірно поставлена? А якщо виявляються нові явища? Визначено термін! А не здається вам, що, крім наказу, повинні ще бути вільні спокійні люди? Та без отієї атмосфери підозри? От ми маленький токарний верстатик з одного місця на друге перетягали — і чи то в нас, чи після нас станина хруснула. Чорт її знає, чого вона хруснула! Та злютувати її за тридцятку можна. І верстатик той — гівно, йому літ півтораста, без мотора, шків під відкритий ремінний приводень! — так через ту тріщину оперуповноважений майор Шикін два тижні усіх тягає, допитує, вишукує, кому другий строк намотати за шкідництво. Це на роботі — *опер*, дармоїд, та в тюрмі ще один *опер*, дармоїд, тільки нерви розсмикують, протоколи, закарлючки — на лиху годину вам ця оперна творчість?! Усі говорять — секретну телефонію для Сталіна робимо, сам Сталін особисто навідає — і навіть на такому відтинкові ви неспроможні забезпечити технічне постачання — то конденсаторів потрібних немає, то радіолямпи не того гатунку, то електронних осцилографів бракує. Злидні! Ганьба! «Хто винен?» А про людей ви подумали? Роблять на вас по дванадцять, а то й по шістнадцять годин на добу — а ви м'ясом лише головних інженерів годуєте, а решту — кістками?.. Побачень з родичами чому п'ятдесят восьмій не даєте? Належитьсь раз на місяць, а ви раз на рік даєте! Від того хіба — настрій кращає? Може, воронків не вистачає, нема в чому арештантів возити? *Режим!* Ре-жим вам голову закрутив, швидко розуму позбудетьсь од режиму. У неділю раніше дозволяли цілий день гуляти — тепер заборонили. Навіщо? На гівні сметану збираєте. Від того, що без повітря задихаються — швидше не буде. Та що казати! Ось мене чого серед ночі викликали? Дня не вистачає? А мені працювати завтра. Мені спати треба.

Бобинін випростався, гнівний, великий.

Абакумов важко сопів, притиснутий до ребра столу.

Було двадцять п'ять хвилин на другу ночі. За годину, пів на третю, Абакумов мусів з'явитися зі звітом до Сталіна, на Кунцевську дачу.

Якщо вірити цьому інженерові — як тепер викручуватися?

Сталін — не вибачає...

Аж тут, відпускаючи Бобиніна, він пригадав трійку брехунів з Відділу спеціальної техніки. Темний сказ обпik йому очі.

І він подзвонив по них.

Коли інженер-полковник Яконов вийшов із міністерства бічним парадним ходом на Дзержинську і обігнув чорномармуровий ніс будови під пілястри Фуркасівського, він не одразу пізнав свою «Победу» і вже натиснув було ручку сидати в чужу.

Уся минула ніч була густо-туманна. Сніг, що зривався йти звечора, спочатку танув, згодом стужавів. Зараз, удосвіта, тумани горнулися до землі, а талу воду легенько стягло хрупавим льодком.

Холодало.

Доходила п'ята, але в небі стояла чорна ліхтарна ніч.

Пройшов студент-першокурсник (він всеньку ніч простояв у парадному з милою) і заздрісно подивився на Яконова, що сідав в автомобіль. Зідхнув — чи доживе колинебудь, щоб мати машину. Де вже дівчину повозити в легковій — він і у вантажній їздив тільки в кузові, в колгосп на збиральну.

Та не знав він, кому позаздрив...

Шофер спитав:

— Додому?

Яконов дико глянув на нього.

— Га? Ні.

— У Маврино? — здивувався шофер. Чекав він у буркаха і кожусі, але промерз, хотілося спати.

— Ні, — відповів інженер-полковник, тримаючи руку трохи вище серця.

Шофер обернувся й зиркнув на обличчя шефа в мутнуватій плямі від вуличного ліхтаря, киненій крізь затуманене віконце.

То не був його шеф. Лагідні, м'які, інколи гордовито-стулені губи Яконова безпомічно тремтіли.

Він усе ще тримав на долоні годинник, не розуміючи.

І дарма що шофер з опівночі чекав, злився на полковника, матюкався в бараняче хутро ковніра, пригадуючи йому всі недобрі вчинки за два роки, — зараз, не перепитуючи більше, він поїхав навмання. І злість його минула.

Було так пізно, що вже ставало рано. Рідко стрічались автомобілі на пустельних вулицях столиці. Не було вже ні міліції, ні тих, хто роздягає, ні тих, кого роздягають. Незабаром мали піти тролейбуси.

Кілька разів шофер озирався на полковника: все таки треба було щось вирішити. Він уже прогнав до М'ясницьких воріт, доїхав Стрітенським і Рождественським бульварами до Трубної, завернув на Неглінну. Та не їздити ж так до ранку!

Яконов цілковито непорушним невидючим зором уп'явся поперед себе, в ніщо.

Він жив на Великій Серпуховці. Гадаючи, що вигляд кварталів, недалекоких від хати, викличе в інженер-полковника бажання вернутися додому, шофер вирішив їхати на За-

москворіччя. Він проїхав Охотним рядом, розвернувся біля Манежа і вивернув на сувору пустельну Красну площу.

Зубці стін і верхівки ялинок під стінами прибило інеєм. Асфальт був слизький і сірий. Туман ніби хотів зникнути під колеса автомобіля і під асфальт.

Вони проїхали за двісті метрів од стіни, од зубців, од сторожі, за якими, можна було думати, коротала самотню ніч найбільша людина на Землі. А вони проїхали, навіть не згадавши про неї.

І аж коли спустилися попри Василія Блаженного і повернули ліворуч Москворіцькою набережною, шофер загальмував і спитав знову:

— А мо додому, товаришу полковнику?

Слід було саме додому. Може оцих ночей, проведених дома, лишилося менше, ніж пальців. Та як пес тікає в самоту, щоб умерти, так і Яконов мусів піти будь-куди, не в родину.

Підібравши поли шкіряного пальта, він вийшов з «Победи» і сказав шоферові:

— Ти, братіку, їдь собі спи, я сам дійду.

Братіком він інколи звав шофера. Та була в його голосі така печаль, наче він прощався.

Москву-ріку до берегів укривала воружка ковдра туману.

Не застібаючи пальта, в полковницькій папасі ледь набакир, Яконов, осковзаючися, пішов набережною.

Шофер хотів було оклікнути його, поїхати поруч та потім розміркував, що в таких чинах либонь не топляться, розвернувся й від'їхав.

А Яконов пішов довгим перегоном набережної без перехрестів, з якимось безконечним дерев'яним парканчиком ліворуч, рікою праворуч. Ішов він по асфальту, посередині, незмигтю вдвляючись у далекі ліхтарні вогні.

А пройшовши скількись там, відчув, що цей похоронний хід у цілковитій самоті дає йому звичайне і давно незвідане задоволення.

Коли їх викликали до міністра вдруге — сталося неоправне. Було таке відчуття, що захитався всесвіт. Абакумов кидався лютим звіром. Він наскакував на них, ганяв їх по кабінету, матюкався, плював — мало що не на них, і, не розракувавши, тицьнув кулаком в обличчя Яконову, з явним наміром зробити боляче, зачепив його м'який білий ніс, і Яконову пішла кров.

Севастьянова він розжалував у лейтенанти і послав на заполярну лісову підкомандировку; Осколупова вернув рядовим наглядачем у Бутирську тюрму, де той починав кар'єру 1925 року; а Яконова «за ббдур та повторне шкідництво» арештував і послав у синьому комбінезоні у ту ж таки Сімку, до Бобиніна, власними руками налагоджувати кліпшіровану мову.

Потім відсапався і визначив їм останній реченець — до ленінських роковин.

Великий без смаку влаштований кабінет плив і похитувався перед зором Яконова. Хусточкою він намагався осушити ніс. Він стояв безборонно перед Абакумовим, а сам думав про тих, з ким проводив лише одну годину на добу, але єдино заради кого увихався, боровся і тиранив решту годин неспання: про двох малюків восьми й дев'яти років та про дружину Варюшу, ще дорожчу, бо він так пізно одружився з нею. Він одружився, коли йому було тридцять шість, щойно вийшовши звідти, куди йому оце знову штовхав залізний міністрів кулак.

Потім Севаст'янов повів Осколупова й Яконова до себе і пригрозив, що обох їх засадить за ґрати, але не попустить, щоб його звели до заполярного лейтенанта.

Потім Осколупов повів Яконова до себе і напрямцём вигорив, що тепер він назавжди зв'язав тюремне минуле Яконова і його теперішнє шкідництво.

... Яконов підійшов до високого бетонного мосту, що вів праворуч за Москву-річку. Та він не став обходити, підніматися на його в'їзд, а пішов попід ним, через тунель, де походжав міліціонер.

Міліціонер довгим недовірливим поглядом провів дивного підпилого чоловіка в полковницькій папасі.

Це було гирло Яузи. Яконов перейшов коротким містком через неї, все ще не пробуючи зорієнтуватися.

Так, затіяно гарячкову гру, і наближається її кінець. Яконов знавав, йому вже доводилося відчувати на собі таку божевільну непосильну гонитву, коли людей батожили надуманими, неможливими реченцями, що нівечать роботу. То були обмах, затиск, щоб видавити більше, швидше, іще, іще, норму, понад норму, потрійну норму, почесну вахту, зустрічне зобов'язання, дотерміново, ще більш дотерміново! Там, де робилося так, — не стояли будинки, не тримали мости, розсідалися конструкції, гнів урожай або й зовсім не сходив. Та доки з'ясувалося, що не можна від людини домогатися понадлюдського, засмоктані у колóверть люди не мали, так виглядало, іншої ради, як захворіти, скалічитися між коліщатами, потрапити в аварію — і лише тоді відлежатись у лікарні, у санаторії.

Одначе, донині з таких справ, неухильно погублених поспіхом, Яконову все щастило якось вислизати в інші справи — чи то спокійніші, чи ледве початі.

Та цього разу, він відчував, йому вже не вирватися. Установку кліппера неможливо врятувати так швидко. Нікуди було й переходити.

І захворіти — теж було пізно.

Він стояв біля парапету набережної й дивився вниз. Туман зовсім приліг на кригу, оголивши її, — і просто під Яконовим вирізнялася чорна гнилозимна пляма — розводдя.

Чорна прірва минулого — в'язниця — знову розверзлася перед ним, знову закликала вернутися.

Шість років, перебутих там, Яконову видавалися гнилим проваллям, чумою, ганьбою, найбільшою поразкою його життя.

Він сів у тридцять другому, молодим інженером-радистом, що вже двічі побував у закордонних відрядженнях (за ці відрядження він і сів). І тоді потрапив у число зеків, з котрих, відповідно Дантовій ідеї, формували одну з перших шарашок.

Як він прагнув забути тюремне минуле — сам! і щоб забули інші люди! і щоб забула доля! Як він сторонився тих, хто нагадував йому про злоповісний час, хто знав його ув'язненим!

Він рвучко відступив геть далі од парапету, перейшов набережну і подався кудись крутіше вгору. Обгинаючи довгий паркан ще одного будівельного майданчика, там бігла втоптана, затягнена шкарубким льодком тропа.

Тільки центральна картотека МВД знала, що й під мундирами МВД часом ховалися колишні зеки.

Двоє таких, oprіч Яконова, було і в Мавринському інституті.

Яконов ретельно уникав їх, намагався ніколи не заводити з ними неслужбових розмов і не лишатися віч-на-віч у кабінеті, щоб, бува, збоку не домислилися чогось лихого.

Одним з них був — Княжецький, сімдесятилітній професор хемії, улюблений учень Менделєєва. Він одбув призначені десять років, після чого, з уваги на довгий список наукових заслуг, його послали до Маврина *вільним*, де він і працював три повоснні роки, поки ляский батіг Постанови про Зміцнення Тилу не шмагонував і його. Одного разу серед дня його викликали телефоном до міністерства, звідки він не вернувся. Яконову запам'яталося, як Княжецький з тремтучою срібною головою спускався черлено-килимовими інститутськими сходами, ще не відаючи, нащо його викликали на *півгодини*, а в нього за спиною, на верхній площадці тих самих сходів оперуповноважений Шикін уже вирізав складаним ножиком фотографію професора з інститутської дошки пошани.

Другий — Алтинов, не був науковою знаменитістю, а просто діловою людиною. Він після першого строку став замкнений, запозирливий, передбачливий — наслідок недовірливості арештантського племені. І як тільки Постанова про Зміцнення стала вершити свої перші пробіги по кільцях столиці, Алтинов приловчився лягти в серцеву клініку. І приловчився так правдоподібно, так надовго, що тепер уже й лікарі згубили надію його врятувати, і друзі перестали шептатися, зрозумівши, що попросту не витримало перевтомлене серце стільки років викручуватися.

Так і Яконов, ще рік тому приречений як колишній зек, тепер повторно прирікався як шкідник.

Безодня кликала своїх дітей назад.

Яконов видирався стежиною через пустир, не помічаючи — куди, не помічаючи узвозу. Нарешті ядуха спинила його. І ноги стомилися викручуватись у ступнях від нерівностей.

І тоді з високого місця, куди забрів, він уже притомними очима оглянувся, силкуючися збагнути, де він.

За цю годину, відколи він виліз з автомобіля, до невпізнання змінилася ніч, що все холодала перед світанням. Туман осів і зник. Та хоча снігу не було — земля під ногами в уламках цегли, у щербінці, в битому склі, і якийсь там скособочений тисовий сарайчик чи халабуда поруч і залишений позаду паркан навколо великої площі під непочате будівництво — все вгадувалося біластим од інею.

А на цьому пагорбі, позначеному дивним запустінням недалеко від центру столиці, вели угору білі сходи, десь коло семи, потім обривалися і, здається, починалися знову.

Якийсь невиразний спогад ворухнувся в Яконові при вигляді цих білих східців у горі. Дивуючися, він пішов по них, а потім по збитому шлаковому пересіпові вище них і знову по східцях. Сходи вели до будови, що бовваніла вгорі — її трудно було вирізати в темряві — будови дивної форми, що видавалася одночас зруйнованою й уцілою.

Може, ця руїна — наслідок скинених бомб? Але таких місць у Москві не лишали. Яка ж то сила довела тут усе до розрухи?

Кам'яна площадка відділяла одну групу східців од наступної. Тепер великі уламки каміння лежали на сходах, заважаючи йти, а самі сходи вели до будови відтинками, що нагадувало церковну паперть.

Вели до широких залізних дверей, закритих наглухо і по коліна завалених злежаною щербінкою.

Так! Так! Разючий спогад пронизав Яконова. Він озирнувся. Промічена низкою ліхтарів, далеко вниз крутилася ріка, дивно знайома лукою ринучи під міст і далі до Кремля. Але дзвіниця? Її немає. Чи оці купи каміння — дзвіниця?

Яконову приском сипнуло в очі. Він зажмурився.

Поволі сів на кам'яні уламки, що завалили паперть.

Двадцять два роки тому на оцьому самому місці він стояв з дівчиною, яку звали Агнія.

Далі буде

*Переклад з російської
Оксани Соловей*

Трагізм і сила щирости

Василь Барка

Нова книжка «Мандрівка тіл» Богдана Бойчука складно побудована; властиво, тут два твори, об'єднані ліричною концепцією. Перший, набагато ширший, — має чотири розділи, як замкнуті цикли. Їх зв'яже ніби пісенний ланцюг, контрактований епіграф, проходячи окремими елементами речення.

Титульний цикл «Мандрівка тіл» дає назву всій збірці і разом з нею — основну тему, розвинуту в вічному вигляді в другій частині, що зветься «Діалог знизу».

Ця тема: — щоб, в своїй живій феноменності, даній нам самим у нашому естві, з пристрастями, з радостями, пісенністю, чорними зневірами і муками невирішености, в крузі, повному перемінливих подій, часом при трагічному полоні нашого ісування, щоб, в остаточній дійсності, становить собою життя наших істот з його близькою і насправді безмежно таємничою загадкою?

В чому — істотне світло і доля наших відносин кохання, як найзахопливішого вияву з первопочатків життя?

Можна означити збірку Б. Бойчука — як надзвичайно прикметну появу, що в теперішній українській поезії покладає початок неоекзистенціалістичної течії, після кризи всього західного руху, так суперечливо представленого в одному великому крилі творчістю Сартра.

Важлива відмінність самого змісту збірки Б. Бойчука вказує на започаткований розвиток його світогляду в напрямку, спорідненому з поглядами Кіркегора: в духовному напрямку, можливо, найціннішому для цілого руху.

Це найвиразніше видно в завершенні збірки: як зачин нової концепції, в драматичних співставленнях для неї, а не в аподиктичному вислові, невластивому для лірики.

Читач повинен сам довести до останнього висновку авторові лінії ліричних роздумів.

Їх дано в суперечливих крайностях, на обрисі самого центру найглибшої духовної драми, що обнімає весь сучасний світ: конфлікту релігії і модерної безбожности.

В заключному вірші збірки стверджується прийняття реального образу Творця — в такому звертанні:

Якщо Ти нам говориш квітами,
що продираються до нас
з м'якої шкіри
піль;

якщо Ти кличеш нас
 зеленими листками
 трав;
 якщо махаєш нам
 широкими долоньями
 лісів;
 якщо годуєш хлібом
 свого тіла,
 що повнить колоски,
 і напуваєш нас
 своєю кров'ю,
 що ломить кості скель
 у нутроцах землі
 і придивляється до нас
 джерелами
 з Твого серця...

Правду цієї лірики відзначаємо в світлі апостольських слів: що від «найраніших часів» люди споглядали землю і небо і все, що Бог створив, і знали про його існування і велику вічну силу; через красу і досконалість видимого відкрилася всім святість і величність невидимої сили Божої.

Хоч віршами, щойно згаданими, правда виявлена в умовному виразі: «якщо», — однак, якраз вірний напрямок для поетичної думки знайдено і відкрито.

Після «Кобзаря» і Кулішевих віршів у нас течія духовної лірики, в її справжньому і повному значенні — занепала; були окремі «острівці» її, як виняткові.

Але це загальне явище, не тільки українське. Як означив один видатний історик — у другій половині XIX століття сталося непорозуміння в безвірних посередніх шарах інтелігенції, непричетних до новітнього розвитку самої природознавчої науки, але спраглих соціального вжитку її здобутків — для побажаного впливу, який хотілося справляти.

Супроти того, майже всі великі генії, що творили новочасну науку від XVI століття до наших днів, були людьми глибокої релігійности: Ф. Бекон, Копернік, Кеплер, Декарт, Паскаль, Ньютон (написав коментар до «Апокаліпсиса»), Лямарк, Гавс, Дарвін, Пастер, Мендель, Павлов, Айнштайн, Джінс і багато інших.

Сталося ж так: матеріялістичний міт, властиво, ворожий великій природознавчій науці, запанував на довгий час серед шарів, сторонніх для її вершинного творчого розвитку і нездібних зрозуміти духовні правди, що були її джерелами. Айнштайн запевнив: ніяка справжня творчість в тій науці *неможлива* без релігійного відчуття і надхнення.

Згаданий міт у найрозвинутішій формі своїй, в діалектичному матеріялізмі, не тільки був зайвиною, п'ятим колесом до воза модерної науки, але навіть на довгий час, як стверджено в статті радянського акад. П. Капліці, *затримає*

в СРСР розвиток розслідувань над атомною енергією, розвиток кібернетичного знання, генетику та ряд інших вирішальних ділянок сучасної науки.

Сірий міт поширився був на багато сфер знання і мистецтва; був приморозив і нашу ліричну поезію, вкинувши її в позитивістичні сутінки, особливо густі в кінці XIX століття. Сила цього міту була велика в його організаційних підкладах: через спокусу від «світу цього» — з його інтересами і скарбностями.

Але на початку XX століття вже зроблено величезні спроби вирватися з його могильних пазурів. Першорядні серед марксистів — С. Булгаков, М. Бердяєв, — відійшли геть із його мряковиння; навіть серед революціонерів, близьких до Леніна, були ідеологи, що творили течію нового ідеалізму. Наприклад, Луначарського захоплювала краса уявлення про Бога, але той теоретик вернувся в сутінковий двір, коли інший, О. Богданов, відійшовши, створив надзвичайно цікаву концепцію емпіріомонізму і тектології.

У наш час різноманітними авангардними течіями в поезії, починаючи з експресіонізму і сюрреалізму, кощеїв міт розбито в її ділянках.

Могутнішими войовниками проти нього, попередниками перемоги, були вже перші символисти, а потім такі велетні, як Вергарн, Пегі, Блок, Рільке, а в нас ранній Тичина.

Серед українських поетів на еміграції, в Нью-Йоркській групі, розправа з тим мітом пройшла гаразд, хоч концептивний розвиток лірики, — в її глибинному духовному освітленні, без жодної догматики і світоглядкової «привнесености», — покищо зостався невиражений.

Але вже почалися талановиті шукання, і, наприклад, Патриція Килина склала декілька своїх найкращих віршів, беручи освітлення з «Апокаліпсиса».

У книжці Б. Бойчука драматично виявляються його сумніви — навіть часом беруть верх над його правдивими здогадами про життя в духовній сфері.

Проти своїх власних сумнівів, він має поетичну силу — відзначити істину, хоч би навіть у припущеннях; уміє окреслити її обличчя.

Цей, якщо можна так назвати, інтровертивний об'єктивізм становить цінну властивість його лірики; віддзеркалює ряд важливих духовних правд — про життя душі, про світ почуттів сучасної людини.

Увага автора зосереджується переважно у сфері переживань, пов'язаних з відносинами кохання — з нерозгаданою дивністю народження нового життя від нього. Тут круг життя двох, чоловіка і жінки, — круг, в якому покладається «велика тайна». Двоє стають, як одно, в шлюбі. Тут життєва сила тайни, і якраз тут Б. Бойчук визначив осередню тему для своєї книжки. Для його погляду тут з'єднуються також вічні сили вселенського життя і тут розгорнуто їх драматичні стани.

Еся книжка переважно — оспівування цього, але не в обмежених лініях нашого традиційного віршовництва. Обрис розширено в довкрузні «виміри» життя, в побут, природу, спів, світогляд; розширено до меж загальнонародних і вселюдських: в значеннях для вічності, в чистоті понять, що складаються метафізичними плямами — для розгадки мотивів основної теми.

В цих рамках опинилися декотрі образи — в такому характері, без вини, як знає медицина в своїй пізнавальній дорозі, і тому даремно було б викпивати декотрі незручні чи гротескні повороти образності в книжці, зрештою, непотрібні — їх зовсім небагато і вартости її вони не міняють.

Спричинилася незручність, можливо, через сам незвичайний спосіб образної мальовничості, вжитий для зв'язку понять з поля метафізичного, вбраних в уявлення побутового поля.

Автор виробив багато способів виразу й опису — через *експресіоністичний натуралізм*, який став однією з двох прикметностей його власного стилю ліричності; другою прикметою стала експресіоністична романтика.

Характерний для збірки — якраз новий спосіб тісно і природно сполучати обидві прикметності: від того сам стиль твориться з повною свіжістю свого вигляду, без нічого трафаретного; впевнено і могутньо, в досконалій опрацьованості кожного рядка, при деякій грубуватості виразів — для розбиття сангитментальної поверховости. Вправно вжито також особливості західньоукраїнських говірок; хоч вони подекуди обтяжують і роблять трохи «шттивними» окремі віршові рядки.

Але важливої мети автор досягнув: звільнився від моторошної пошести нашого автоматизованого віршоробства з доборами перестарілих і поржавілих прийомів.

Наведем образні звороти, передусім метафоричні, властиві для оновленого ліричного письма в збірці — з контрастністю новаторства і простоти ніби з старонародних пісень: «криниця уст», «білий зруб зубів», «барвінок хмар», «хустина смутку», «блакитне тіло неба», «трав зелені голоси», «жовтий колодязь місяця», «коноплі голосів», «ребра ночі», «скриня споминів», випрана «білизна днів», «вапняк років», «скиба житньої любови», «колосья рук», «м'язи каміння», «шиї колосків».

Поетичні вислови, в їх комплексних малюнках, поєднуються тісно обома відмінностями: експресіоністичною ускладненістю і співною простотою. Вірш «Викликання» починається так:

Місяць вже летить у річці
на білих квітах каміння.

А поряд закінчення попереднього вірша: «Нічні співи» —

Ой, прийди та прийди на часочок,
пошукаєм долі на землі.

Лірична мова Б. Бойчука має в собі широко розпросторену галузку імажинізму, що часом наближається до Осьмаччиного чи Маланюкового речення.

Горячка дня спалила спекотою землю,
яка лежить, натягнувши на очі сумерк.

Але в книжці все, що стрічалось, перетворене в систему і рух цілковито свого строю, хоч здається іноді, ніби промайне риса відновленої подібності до котроїсь мелодії в Семенка чи Кравцева. В сучасній поезії трудно обійти мимовільні збіги таких схожостей, бо зблизились її особисті ділянки — в загальній множинності їх.

Б. Бойчук випрацював собі за ряд років оригінальний «арсенал» ліричного озброєння в мові: випрацював пильно, визначаючи вигляд і ролю кожної подробиці, поданої в твердому лаконізмі віршів. Знайшов свою малярську палітру у візіях, для якої прикметні, наприклад, такі вислови:

У головах світився соняшник
і жовтим воском скапував у жито

Блискавка загрузла в чорну землю неба

Аж жилами гаїв, левад і сіножатеї
забурилась тяжка зелена кров

Розпалена дорога душиться в ровах

В рудих чернечих рясах товпились тополі

Простерте на плотах, вмирало пізне літо

Темрява на душах, мов лико

І по щоках зморшки потечуть

Докладно розвинув автор субстанціоналізацію понять і уявлень: через усю книжку, часто вибираючи подробиці з біологічного багатства. Празникує в стилі вражаючий вітатистичний натуралізм плоті — при романтичних барвах і патетиці, вкладеній в сувору ритміку. Послідовно проходить особливий міт життя, для мальовничої розгри всіх творчих мотивів: міт його як ліричного дійства, де, при обмежених з'явах «жорстокого реалізму» і частковій грубості деталей, різко прозначається вітальність з її пряскавими кольорами, гіркотою, блиском, конвульсіями, екзальтацією, родючістю, пристрастями, бодем; все — крізь зустрічі, сполах, розлуку.

На жаль, бачимо деякі нонсенси в духовності, як, наприклад, в «Останньому обряді літа» (стор. 53), а особливо в другій частині збірки.

Хоч у головному автор відборовся від лихого навіяння з розрекламованої півпоезії чорних великоміських закутків, але декотрі риси її впали в його збірку і там zostались.

Ще колись Достоевський гостро скартав викрученість осіб з тих шарів, що вважали себе «просвіченістю» і розв'язністю думання вищими від народу. Вони ніяк не могли рівно пройти мимо святинь і понять про них, — неодмінно мусили вибрикнути капостями. Декотрі інтелігенти були особливо схильні проявити там бридкість, на відміну від народу, зневажаного за його уявну нижчість.

Така навіть розпросторилася і в частині західного модернізму на середині цього століття.

Б. Бойчук, на щастя, обминув її, сприйнявши тільки деякий відтінок чорнописности і нігілістичного зверхництва перед неосяжною величчю духовних проблем, що до них доторкується, — і тут найслабша сторона його лірики. Властиво, тут причина звужености змісту її, відведености від найвитонченіших зв'язків з вищими духовними вимірами життя.

Але автор спрагнув їх. Допитується їх, — на відміну від теперішнього модернізанства, діячі якого, за найкращими винятками в кількох країнах, часто вбачають свій обов'язок у тому, аби при нагоді, проходячи мимо якоїнебудь святині, неодмінно гуркнути об неї закаблуком, і цю справу вважають заслугою. Біда докинулася навіть і в поезію наших шестидесятників на Україні.

Часом при духовній темі зустрічаємо в книжці Б. Бойчука непорозуміння — від спрощености. Приклад: у другій частині до Творця пред'явлено претенсії:

Бо чому Тобі потрібні наші болі? . .

Тому, після згадки про зло в світі, — висловлюється якась своя правота супроти самого Творця:

Як мені Тобі повірити,
що Ти є досконалий?

Тут — давня проблема добра і зла в світотворі; з давніми відповідями; з очевидністю того, що самі люди стали спричинниками зла, без якого був створений світ для їх життя. Самі, від самого початку і до сьогодні, весь час викликаем гори зла — одні для одних: супроти безперервного і грізного остереження Божого; через пророків і апостолів, через одкровення безпосередньо з уст Творця; через сумління в душах, що день і ніч промовляє проти зла. І все таки ми заподіюем його на кожному кроці, знаючи, що від того будуть великі болі, — і терпим їх, а при тому за наші провини винуватим Творця і вимовляем претенсії.

Ніби потрібні були Творцеві автомати без свобідної волі у виборі між належним і неналежним, — в такому ж бо механічному образі вся повнота багатства людської душевної і духовної істоти була б неможлива. Ходив би механічний робот, який би холодно виконував дії: без жодного горіння почуття в своєму серці.

Творення зла становить наш гріх супроти безгрішного і безконечно досконалого Творця; і кара за гріх — наші болі, страждання і смерть.

Але милостю Творця в самих болях і стражданнях наших покладено очисне полум'я для нашого внутрішнього життя. В цьому значенні страждання має священну сторону, особливо, коли прийняте заради інших. Найвища священність його — при свідомості покаяння. Кожна людина грішна: і за свій гріх, і за гріх інших; вона, якщо не діяльно, то думкою чинить його, і це часом буває гірше. Всі повинні стерплювати слабості інших, приймати собі страждання інших — за їх провини: тут священна сторона його надзвичайно сильна. В живій історії розриву від провини гріха: єдино волею Творця, — викликає джерела любови до нього. І тому буває, що, по великих гріхах, глибока покута в гірких болях душевних приводить до великої святости — з любов'ю до Бога, близькою до ангельської. В такому значенні і передвісті багато великих грішників і в своєму чорному стані мають над собою незмірену любов Бога.

Наша неправда і втрата в наших гріхах — уникати душевних болів на шляхах спокути. Колись великий праведник молив Бога: покарати його за гріхи в цьому минучому світі, а не в світі вічному.

Християнство приносить зовсім нову височину світла для всієї проблеми; сам божественний Основник його подає приклад найбільшого страждання і страсотерпної смерти на хресті: безгрішний заради грішних. І для нас всіх — там більше заслуги, де приймаєм болі і страждання, фізичні чи душевні, не за свої власні провини, хоч маєм їх доволі, але за провини інших; стерплюєм кривди. Тут шлях деякого наближення до безконечної досконалости Творця: як сонця божественної любови до всіх, який поклав шлях — всіх спасти для вічності, для життя без болів і страждань, куди входять очисними дверима смерти, прийнявши запропонований викуп — жертву крови і тіла Христового на огненному жертвеннику розп'яття, в храмі всесвіту.

Після апостолів і перших великих отців Церкви і зодчих Божого царства на землі, — можливо, ніде в такому чистому і благословенному світлі не була принесена евангельська істина, як у нас на Україні, в Києві, звідки вона розпросторилася в неозоримі віддалі: справді до кінців землі. Від духовних трудів печерського чернецтва, від подвигу старчества, оснований від Величковського, і прославлення в світі, зокрема завдяки драматичним описам Достоевського, і через

багатьох знаних і незнаних праведників, вона возсіяла на нашій землі.

Тепер приходить смуток — від того, що ми, серед нащадства, здебільшого забули дорогоцінний здобуток предків, вартісній за всі скарби земні, складений в духовній школі святої Русі-України: здобуток, який вивчається в світових університетах скрізь. Ми ограбували самі себе до найсірішого жебрацтва, наслідуючи духовний примітивізм закордонних сутінкових закутків.

Відхід від їхніх впливів бачимо в Б. Бойчука: його думка допитується докорінних правд, при потребі і переконанні, що Творець існує, і це виражено з певністю і щирістю, через зображену реальність життя, фізичного і духовного, як і через творчий порив.

... Ти повинен існувати,
 бо в тільцях моєї крові,
 в моїх м'язах,
 в моїх костях,
 в чорних ріках підсвідомості моєї, —
 повсякчас живе потреба за Тобою.
 І тому я пишу.

Поетичні вислови в шуканнях Б. Бойчука мають високу вартість — вони об'єктивні і щирі, і вони вводять нас в сутність людської «екзистенціальності», якраз тієї, що не може бути в своєму життєвому змісті об'єктом зовнішнього вивчення, аналізу, розкриття, але висловлюється зокрема в образі і ритмі лірики: як свого найсправжнішого відсвіту і виразу.

Для цього Б. Бойчук викристалізував свої «приватні» способи поетичної мови. Його віршові речення, часом при надмірній тяжкості і гіркоті, мають силу в дикції, строгість обрисів, відвагу в метафоричних пересвітленнях, багатозначний словник і докладно обмислений стрій сполук. Автор воліє опинитись в осуді — за різкі відступи від прийнятості, але зостатися при дограничній щирості кожного віршованого рядка.

Пильним трудом він склав свою систему мовного композиторства: його цикл віршів будується, як стисла fuga.

Ми тепер свідки того, як, втомлені постійною невідповідністю між тим, що силами світу говориться, і тим, що робиться, — люди скрізь прагнуть змін.

Їхнього прагнення не може стримати навіть найсуворіша дисципліна релігійних чи політичних об'єднань і установ, вироблена століттями.

Воно творить «знак часу», знак духовної революції.

Мабуть, найраніш воно випломнілось у теперішній ліричній поезії: в її модернізмі, через різні авангардні течії і групи.

І, як часто буває, заперечення віджилого — того, що донекло фальшивістю і моральною мертвизною, закриває собою творчу сторону, необхідну для майбутности.

Але закриває не завжди.

Хоч духовних побудов, звернених до самої майбутности, в сучасній поезії зовсім небагато, зате, замість попередніх панорам, кладених на умовностях віршовництва, твориться відважна звітність людської душі перед собою: в строгості поетичної правди, як вимагає найбільша мистецькість; сюди належить книжка Б. Бойчука.

Поезія з такою прикметністю має спільниками філософію і психологію (без скривленостей «замістьнаукової» психоаналітики).

При всіх відмінностях праці, обставин, характерів, напрямків, гігантні зусилля думки таких мислителів, як Ясперс, Тейяр де Шарден, Бубер, Юнг, зосереджувалися в спостереженнях над найскладнішим, найзагадковішим, найціннішим феноменом у земному крузі — феноменом людської особистости, її відносин з іншими людьми та з оточенням.

Тут лірика має певну перевагу, виражаючи внутрішній світ людини, якраз від його джерел, але тільки при одній неодмінній умові, — якої додержано зокрема в творі Бойчука: коли абсолютно щира, як правдивий голос.

Важливій стороні лірики в збірці «Мандрівка тіл» відповідають майстерні ілюстрації малярки С. Геруляк: проходять з'яви з якимись первотворними біологічно-емоційними фантазмами, в ритмах з безперервною аналітикою форм і комбінаторською винахідливістю для патетики рухів. Схематизовані пориви з прапервісної вітальности komponуються способами сюрреалістичної «логіки» — через анатомічну візерунковість малярського письма.

Ілюстрації, як також обкладинка, — замикають в собі цікаву мистецьку загадку, близьку до ритмічних подихів самої лірики.

Трагічна суть життя як сюжет мистецтва З ПРИВОДУ ВИСТАВКИ ЮРІЯ СОЛОВІЯ

Аркадія Оленська-Петришин

Одна з перших подій минулорічного осіннього мистецького сезону, виставка картин Ю. Соловія, відбулася в приміщенні університету Ферлі Дікінсон у Радерфорді (штат Нью-Джерсі). Програма відкриття виставки включала також читання творів поетів Нью-Йоркської групи українською та англійською мовами і музичні виступи українських й американських виконавців.

Виставлені праці віддзеркалювали приблизно десять років мистецької діяльності Ю. Соловія, вказуючи на процес формування його пластичних ідей упродовж цього часу. Однак обмеженість виставкового приміщення галерії дозволяла на вибір тільки деяких зразків картин з великої кількості праць мистця. Тож особливо чітко вражали стилістичні відмінності і складність цілоти, що, до речі, питоме ретроспективним виставкам.

Саме такий діапазон та різноманітність виставки становлять проблему в критичній синтезі картин як суцільного явища, з'єднаного однією пластичною ідеєю, бо формальних унапрямлень є декілька. Складність виставки лежить також у тому, що вона включає різногранний діапазон сюжету — релігійного, національного чи загальнолюдського. Щобільше, ця складна тематика представлена в персональній трансформації мистця, що вимагає детальної аналізи праць у співвідношенні до окремих сюжетів, а не таких узагальнень, які накидає розгляд у журнальній статті. Тож часто доведеться не згадувати багато матеріалу, який є суттєвий для цілоти світогляду мистця. Однак деякі узагальнення про виставлені картини, а тим самим про цілість творчості, можна буде відмітити в рамках цієї статті, метою якої є не так критика, як аналіза деяких аспектів цієї творчості.

Відразу помітно, що мистецька мова Ю. Соловія наглядно експресіоністична, тобто мистець користується формальними та сюжетними засобами, які викликають дуже конкретне, в більшості похмуре, емоційне ставлення до цих картин у глядача. Це — не емоційне ставлення, яке міститься в переживанні творів як кінцевого естетичного акту, а те, що веде глядача від картин до сфери подібних емоційних усвідомлень його власного переживання. Праці Ю. Соловія завжди вимагають певного особистого заангажування глядача. Вже в першій конфронтації з його творами глядач свідомий,

що збагнути цілість їхньої ідеї не можна шляхом звичайної насолоди у зоровій грі форм чи випадкового, оптично приемного сюжету. Навпаки, він відразу усвідомлює, що картини вимагають конфронтації з засадничими аспектами його власного існування. Саме великою кількістю фаз людського існування Ю. Соловій представляє ніби дзеркало власної долі глядача. Ми часто занепокоєні в присутності його картин, як при якійнебудь конфронтації з ситуацією, яку краще та приємніше було б обминути.

Але не тільки сюжет картин Ю. Соловія вимагає безпосередньої участі та конфронтації особистих переживань глядача. Сам процес бачення його творів є постійно напружений, бо мистець викликає активну співучасть, яка базується на усвідомленні стосовних окремих елементів картини — на постійній грі. Ми весь час свідомі, що мусимо збагнути кожний деталь картин, як конечний складник цілоти. Зміст творів набирає більшої інтенсивності власне як результат процесу бачення. Між іншим, у багатьох картинах сюжет не є безпосередньо ясний і стає зрозумілий якраз у наслідок співучасті глядача в процесі сприймання, в наслідок індуктивного синтезування окремих елементів у цілість.

Однак у безпосередньому усвідомленні значення сюжету, в довгому процесі збагнення його шляхом асоціації окремих деталей композиції відразу помітно, що якраз сюжет є головним і з'єднуючим аспектом, який віддзеркалює послідовність світогляду Ю. Соловія. Ті, хто з нас знайомі з працями мистця впродовж років, свідомі переваги його літературно-філософських властивостей, тобто підкресленого в них тематичного змісту. Надто часто саме тематику вважають як вирішальний, майже виключний елемент уваги або принаймні як необхідну початкову фазу зближення до творів. Такий підхід має деяке виправдання тільки щодо раніших творів Ю. Соловія, в яких ілюстративність переважає над пластичним втіленням сюжету. Таке підкреслювання ілюстративного аспекту, характеристичного для ранніх картин, безпідставно продовжується і щодо його пізніших творів, в яких формальні елементи посідають не менш значне місце.

Саме сила пластичного вислову образів є мірилом величини мистця. Тож підхід історика культури, який бачить мистецькі твори як документи духової атмосфери даної доби, чи виключно тематичний підхід, який обмежує мистецькі твори сферою представлення людини, предметів її оточення або природи, — такі підходи однобічні, бо виключають найголовніше: зорову трансформацію сюжету, без якої не може існувати мистецький твір. Підкреслюю брак відчуття різниці між звичайною ілюстративністю і творчою зоровою мовою, як засобу реінтерпретації сюжету, бо саме в обговоренні творів Соловія зауважується брак розрізнення цих двох понять. Власне синтеза пластичних засобів і тематичної сфери зацікавлення, тобто делікатний баянс вибраного сюжету та зорового представлення, є мірилом якості Соловійових

праць на останній виставці. Це особливо помітне у виборі відповідного рівня абстракції як способу посилення виразу творів. Це — баянс, в якому тематичні елементи не підкорені формальним елементам. Іншими словами, ми можемо повністю пізнати сюжет, однак мистець спрощує деякі об'єкти, коли це підсилює сферу можливої експресії, засобами форми. Або ще іншими словами: щоб оживити картину, підкреслити певні елементи, зробити переконливішими своє твердження, почуття чи інтерпретацію сюжету, мистець поводить а ж надто вільно з фізичними аспектами дійсності. Як один з прикладів такого підходу в інтенсифікації експресії сюжету згадаю обминання всіляких неконечних деталей. У дистанції від зорової точності сюжету при абстрагуванні чи спрощенні мистець синтезує засобами пластичних елементів, наприклад, емоційних сугестій при певному підсиленні кольору чи підкресленні динамічності ліній. Тобто він стає більш залежним від формальних засобів, які безпосередньо виносять експресивний потенціал тематики.

Одну з останніх картин Соловія — «Баянда про рибалку» та підготовні шкіци — можна взяти як зразок використання експресивних можливостей форми, що помітна в його працях. Наприклад, у деяких шкіцах легко пізнати постать рибалки, його фізичні деталі чітко здефініювані, однак глядач не надто свідомий інтенсивного пульсування у воді і загрозовості небачених у ній сил та істот. Натомість у кінцевій праці мистець пожертвував дещо з фізіологічних деталей рибалки чи радше зберіг його постать лише настільки, наскільки це було потрібне для впізнання; саме ж буття у воді, зведене до її захованих таємних елементів, виявлене з куди більшою силою завдяки вживанню формальних елементів: як от динаміка руху у воді при допомозі абстрактних пульсуючих ліній або неясність та загрозовість у глибинах, що підкреслено темним кольором. Тож абстракція, віддалення від точного опису фізичності даної фігури не є відходом від суті її буття. Навпаки, ця абстракція є засобом сильнішого усвідомлення настрою даної ситуації, вона не відсуває нас від життєвого елементу й саме є джерелом вияву життєвості. Таке успішне вживання засобів абстракції постійно помітне у виставлених картинах Соловія. Очевидно, обидва рівні комунікації — сфера сюжету та експресія форми — повністю використані.

Зацікавлення можливостями комунікації в уживанні тематичних та формальних засобів чи їхнього баянсу є постійним свідомим або підсвідомим пошуком мистців. Точніше висловившись, немає такого феномену як реалізм, тобто точного копіювання самої зовнішності світу. У кожному разі його немає в дійсному мистецькому шуканні, хоч багато мистців уважали себе реалістами і хоч багато з-поміж них наполягали на зовнішній вірності сюжетам, як, наприклад, явищам природи, даючи в той же час найрізноманітніші інтерпретації тих самих тем у своїх творах. Усвідомлюючи

експресивний потенціал пластичних засобів, що можуть бути мовою самою в собі (як у безпредметному мистецтві), мистці 20 століття часто приносять у жертву формі другий можливий рівень, на якому вони могли б говорити до глядача, — рівень тематичний.

Для багатьох мистців (у тому числі і для Соловія, який переходив фазу безпредметности) метою є дійти рівноваги, вибрати рівень абстракції, який дає можливість відстати якнайбільше з пластичного та сюжетного потенціалів, не жертвуючи повністю ні тим, ні тим. Картини Ю. Соловія найсильніші тоді, коли стосунок тематики до формальних елементів найближчий, коли в баянсі обох аспектів досягається найсильніший імпакт цілоти.

Беручи до уваги Соловійову картину «Маршовик», можна простежити співвідношення сюжету і форми. Жорстокість, примітивність маршу тут підкреслена формальними засобами: грубість і дикість — різким мазком пензля та понурістю кольору. Ті самі властивості віддані також сюжетно — спримітивізованою фігурою з великою стопою та брутальними рисами. Тож і тема, і спосіб представлення її (при наголошенні відповідних елементів) викликають у глядача конкретні емоційні асоціації у сприйманні твору. Іншими словами, ідея маршу, яку відчуває мистець, реалізована й оживлена відповідними пластичними засобами, що відповідно посилюють обрані сюжетні прикмети і співдіють з ними.

Соловій ніколи не прикрашає жаху та брутальности у своїх творах, не полегшує їх привабливими пластичними засобами, тобто не вживає приемних для зору форм та кольорів. Він не естетизує теми. Навпаки, він підкреслює безпосередність формальних засобів (наприклад, різкого мазка) в їхній співдії з темою.

Іншим засобом посилення експресивного потенціалу картин Соловія є вживання сюжетів з широкими можливостями асоціативних інтерпретацій. Наприклад, у «Катафальку» застосоване порівняння між повішеним чоловіком і м'ясом (інтер'єр м'ясарні), де з усвідомленням цих двох елементів тематика набирає особливого жаху та жорстокости. Відразу насувається на думку конечна паралеля, на яку вказує сюжет картини, — аналогія між смертю і м'ясом. Крім тематичних властивостей, можна в цій картині простежити також спосіб, як мистець ці властивості представляє і як посилює цілість експресії картини. Ізолюючи один елемент, можна взяти до уваги фактуру фарби, в якій виявляється подібність трактування мистцем якості кольору з відомою глядачеві якістю м'яса, тобто ідентифікуються засоби з дійсною фактурою представленого об'єкту — розрізаного м'яса. А грубий мазок пензля, що сугерує *різкий* процес малювання, точно відповідає жорстокості вибраної теми.

Темі смерті, що її символізує «Катафальк», часто зустрічаємо в творах Соловія. Самі назви картин («Упалий янгол», «Розп'яття», серія мучеників) вказують на таку те-

матику. Схильність до загальнотрагічних тем без сумніву панує в працях мистця. Їх іконографія часто безпосередня. Але багато картин тільки посередньо вказують на заглибленість мистця в трагічність людського існування.

Без сумніву особливо важливі релігійні мотиви, які не завжди вживаються в контексті питомих їм асоціацій, — як, наприклад, наявної трагічності в «Розп'ятті», — а часто задля інших, навіть протилежних, інтерпретацій: сугестія трагізму в щасливих темах, як аналогія до людської ситуації. Як приклад безпосереднього діяння релігійного сюжету можна взяти «Мучеництво св. Стефана», з серії якого включено три картини у виставку. В одній з них св. Стефан представлений як конкретна історична постать — у дияконських ризах: постать у конфронтації з жорстокістю обставин, з камуванням її. В інших зразках бачимо святого як радше універсальну постать — обнажену жертву насильної смерти. Це — щодо тематики картин. Однак треба відзначити також і другий рівень, яким картина полонить увагу глядача: підкреслення емотивної атмосфери події формальними елементами. Мистець успішно вживає тут засоби абстрагування — спрощення окремих деталей сюжету. Візьмім тільки один елемент — каміння. Відразу помітно, що сила та безпосередність «діяння каміння» підкреслені великим розміром цього каміння, його темним кольором, гострістю форм тощо. Тобто засобами, які вказують на загрозу спричинити смерть. Воно, це каміння, стає гіпнотичним центром, який повертає до себе всю нашу увагу і примушує нас бути свідомим його страшно фізичності. Абстракція знову є засобом, який посилює відчуття ситуації, життєвість та зміст її.

Досягнення експресії засобами абстрагування — при спрощенні або підкресленні відповідних елементів — чітко помітне в «Розп'ятті». Це — картина, в якій нелюдність та брутальність самого акту розп'яття підкреслені відповідними, безпосередньо діючими засобами. Бо спотворена постать розп'ятого з обличчям, повним жаху та болю (як також чисто формальне трактування — понурість кольору і різкість мазків), виявляє жорстокість заподіяної смерті. Експресію саме такої інтенсивності, мабуть, не зуміло б передати натуралістичне зображення розп'яття.

Єдність сюжету і форми чітко помітна у вищеназваних творах. Однак вага трагедії в творах Соловія наглядна не тільки у виборі тематики. Її імплікації помітні також у темах, які звичайно мають радісніші конотації, ніж в уже згаданих творах. Такі картини представляють для глядача більш складну систему відносних елементів.

Наприклад, у «Воскресінні» сюжет твору — ідея відродження, піднесення — розв'язаний: а) іконографічно — в представленні постаті, що зноситься вгору; б) пластично — у вживанні таких засобів, як вибухова радіація спрямованих угору ліній, і при допомозі лагідного синього кольору, який відповідає лагідності ранку. І форма, і колір викликають у

глядача піднесений настрій. Однак такі елементи картини відразу протиставлені іншим, які викликають почуття приреченості, як, наприклад, тінь хреста, що тяжить і придушує позитивні асоціації воскресіння. Знову можна зробити аналогію до людського життя, в якому радісні елементи мають зерна трагедій, а сам тріумф життя — народження — має на собі тінь смерти.

Такі трагічні елементи помітні також у картині «Рождество», в якій переважають щасливі асоціації. Однак у цій картині порушені сподівані звичайні конотації, зв'язані з темою. У цьому випадку особливо пластичні елементи позначені суворістю — понурий колір та суворе трактування форми.

У світському циклі картин Соловія також переважає заглибленість у теми людського буття. Як у символіці релігійних тем, так і тут помітний вибір деяких елементів задля їхньої аналогічності до сфери особистих переживань глядача. Ось один приклад: уживання символу води, що дуже часто повторюється в Соловійових картинах. Вода як елемент, що посідає експресивні можливості, був уже згаданий у зв'язку з картиною «Баляда про рибалку». Думка, що вода може сховати об'єкт, тобто позбавити його наглядного існування і закрити невідомі сили під поверхнею, особливо помітна в нашого мистця. У картині «Чоловік, який скаче у воду» темна та безформна маса води (бо без початку й кінця) викликає в глядача враження невідомого: осамітнена постає на березі рокована потонути, зникнути під водою, вмерти. Однак у цьому випадку є ще елемент волі — елемент вибору, що його вносить мистець у дилему екзистенціального трагізму. У картині «Чоловік, який ловить рибу» Соловій також користується символічними та експресивними асоціаціями води. Як попередньо, бачимо водні глибини, які закривають існування: чоловік, що ловить рибу, знищує життя і в той же час сам втрачає своє життя — душиться чи топиться у воді. Тут аналогія до безнадійного та абсурдного змагання життя перед обличчям небуття.

Вищезгадане користування посередньою та безпосередньою дією тематики, вживання експресивних можливостей форми й особиста символіка це — нитки, які тягнуться через усю мистецьку творчість Ю. Соловія. Перевага тем трагічного сенсу життя, які вказують на змагання і смерть (у картині «Прапор — діпгих» чи в сугестії ідеї хиткості в картині «Акробати»), особливо наглядна. На такі сюжети та їхню розв'язку можна в статті тільки вказати. Відчути їх можна в конфронтації з самими творами.

Однак таке наполягання мистця на дуже особливу духовість, на відчуття цілком не сублимованого трагізму вимагає від глядача співзвучності з цими творами, — від глядача, який у такому світі ніколи довго не побував або мав щастя з нього повернутися, щоб знайти якийсь етичний або естетичний сенс життя і щоб шукати розв'язок на шляхах сучасної духовості.

Чи справа лише в гітарах і варениках?

Борис Олександрів

Написавши таку феноменальну річ, як «Без Іспанії» («Сучасність», ч. 5, 6 за 1968 і 10, 11 за 1969) і викликавши цілковите приголомшення, а подекуди й здивування своїх читачів (мовляв, чи ж тільки без Іспанії?), всякий письменник мусів би вже сісти на заслужених лаврах і принаймні роки з п'ять насолоджуватися ефектом. Не всякий може написати таку штуковину. Не всякий. Та якщо ви говорите про лаври спокою, то ви не знаєте Ю. Тарнавського, а разом і недооцінюєте «Сучасности». І тому, як сказав один київський письменник, «спокій нам тільки сниться». Не вляглася ще як слід піна «іспанських вражень», розколючена безнастанним повторенням тих самих безсенсових словосполучень, як у ній знову виринув Ю. Тарнавський, цього разу вже в ролі критика. Залишімо збоку питання, чи має будь-яке етичне право критикувати художні твори людина, світовідчужання якої засадничо антиестетичне, отже антихудожне, а розгляньмо вже довершений випадок такої критики, в даному разі статтю Ю. Тарнавського «Під тихими оливами, або Вареники замість гітар» («Сучасність», ч. 3 за березень 1969), бо вона містить такі твердження, промовчати які, при всій моїй неохоті до дискусії, не можна. А втім, це не дискусія, а декілька побіжних зауваг до питань поетичного перекладу та загального тону статті Ю. Тарнавського.

Мистецтво поетичного перекладу чи літературного перекладу взагалі, як це стведжують компетентні літератори,¹ — складне мистецтво. І тут потрібно з повним натиском підкреслити, що це *мистецтво*, а не *реміснична робота*, яку може робити кожен, хто знає іноземну мову або має купу слівників.

А між тим Ю. Тарнавський, з надзвичайною скрупульозністю, яка, можливо, й добра в технології, але здебільша ні до чого в мистецтві, доводить, що перекладати треба саме в ремісничий спосіб, слово в слово — байдуже, як це виходить у перекладі, тобто пропонує майстрові літературного перекладу, яким без сумніву є М. Лукаш, робити те, що нор-

¹ Див. On Translation, ed. by R. A. Brown, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1959; Мастерство перевода, Москва (різні роки), вид-во Советский писатель; М. Зеров, У справі поетичного перекладу, в ж. «Життя і революція», Київ, 1928, ч. 10; К. Чуковский, Искусство перевода, Москва-Ленинград, 1936, „Academia“; G. Ciardi, Strictness and Faithfulness, у ж. „Nation“, ч. 178, стор. 525; T. H. Warren, Art of translation, у ж. „Quarterly Review“, ч. 182, стор. 324-353; та інші.

мально міг би робити кожний школяр, навіть без належного знання іноземної мови, але маючи під рукою трохи ширшого словника.

Я не хочу сказати, що Ю. Тарнавський *ні в чому* не має рації. Має рацію він у тому, що переклад повинен бути максимально наближений до першотвору — але тільки тоді, коли ця близькість не переходить ту межу, за якою переклад перетворюється в нісенітницю. Це здебільша трапляється тоді, коли перекладач, нехтуючи закони мови, на яку перекладає першотвір (і закони поетики), гвалтовно «приганяє» свій переклад до оригіналу — тобто працює за теорією Ю. Тарнавського.

Щоб не наслідувати тут Ю. Тарнавського та не ставати в позу самознайка, дозволю висловитися людям, загальна й поетична ерудиція яких не викликає сумніву та які лишили нам дуже значний доробок поетично бездоганних перекладів.

У одній з своїх статей² М. Зеров пише:

...вимога, яку підносять і на яку назирають наші літературознавці, це знаменита точність перекладу. Як на мене, ця вимога, цілком доречна і ясна у перекладі діловім, науковім, тратить найменшу навіть ясність, коли справа доходить до перекладу віршованого... Кожен, кому доводилось перекладати віршем, знає, що про тотожність говорити не можна навіть у найщасливіших випадках, при перекладі з близьких мов... Вихід із цієї дилеми один: не говорити ні про тотожність, ні навіть про повну точність віршованого перекладу, не прирікати перекладача на пильне віддання кожної деталі твору... (бо) ...при такому ставленні до справи другорядні завдання заступили б основну передачу того, що є стрижнем, основою твору. На мою думку, коло цього основного і мають бути зосереджені основні зусилля перекладача. Деталі другорядні можуть лишитись у затінку, навіть зостатися без відтворення.

Відомий теоретик літератури і сам блискучий перекладач, О. Бургардт, оцінюючи видані 1928 року М. Терещенкові переклади з Вергарна, пише:

Навряд чи потрібно повторювати трюїзм, що переклад віршований річ цілком відмінна від перекладу твору, писаного мовою невіршованою: розмір, рима, строфа, алітерація та закони евфонії — от ті вузькі рамці, куди треба перекладачеві втиснути зміст оригіналу. Розуміється, вимагати тут буквальної точности — абсурд; вимагати її може тільки людина, цілковито незнайома з технікою віршованого перекладу.

Отож не можна ставити на карб перекладачеві лише те, що він або щось випускає, або міняє, або додає

² У справі віршованого перекладу, в ж. «Життя і революція», 1928, ч. 10.

від себе. Всі ці зміни *неминучі* в кожному віршованому перекладі. Вся справа в тім, чи не жертвує перекладач якимись *важливими* елементами, конче потрібними, чи не спричиняється це до *знебарвлення* вірша, до зведення нанівець поетичної емоції...³ (Підкреслення в цитатах авторські. — Б. Ол.).

У передмові до збірки перекладів Л. Українки з Гайне, О. Бургардт трохи іншими словами, але в тому ж самому сенсі повторює своє перекладацьке кредо:

Віршований переклад взагалі ніколи не може віддати оригіналу. Насамперед перекладачеві постає завдання віддати метр і ритм оригіналу, зберегти ту саму кількість рядків, зберегти характер і послідовність рим, і, коли треба, то передати й звукову інструментовку. До того, в ці тісні, задалегідь поставлені рамці, треба вкласти той самий зміст.

Отож перекладачеві доводиться жертвувати то тим, то іншим. Та ще й не завжди чужа мова підлягає тим самим віршовим законам... Втискаючи словесний зміст у готову формулу, перекладачеві часто доводиться його порушувати: перекладач — 1) випускає деякі елементи оригіналу, 2) вносить нові елементи, яких в оригіналі немає, 3) деякі елементи оригіналу змінює іншими, 4) міняє синтаксичну структуру, порядок слів, а часами й речень.⁴

В. Державин, у статті «Проблема віршованого перекладу»⁵ також стверджує, що «точно відтворити структуру чужої мови неможливо», хоч назагал обстоює потребу максимального наближення перекладу до першотвору.

Точність перекладу — важлива річ, але крім точності (не змішувати з буквализмом) є ще й інші важливі аспекти у цьому складному мистецтві. Я радше говорив би не про точність, а про поетичну *адекватність*, тобто про те, що перекладові дозволяється бути не цілком точним, однаке він повинен бути *рівновартісний* оригіналові. Коли перекладач винятково талановитий (а часом буває, що він талановитіший, ніж автор), то трапляються переклади, що перевершують оригінал. В історії літератури таких перекладів є чимало.

Переклад відомої оди Горація «До Деллія», зроблений М. Зеровим, належить до вершинних осягів української перекладної поезії, однаке він не дуже то приміряний до Горацієвого оригіналу, ні ритмічно, ні евфонічно: у Горація вірш не римований, а у Зерова — точна рима. Чи потерпів від цього вірш? Припускаю, що навіть виграв. Кожна мова має свої ідіоматичні, синтаксичні, семантичні та інші, навіть суто лек-

³ У ж. «Критика», 1928, ч. 5, стор. 82-83.

⁴ О. Бургардт, Леся Українка й Гайне, в кн. *Леся Українка*, твори, т. 4, Нью-Йорк, Тищенко і Білоус, 1954, стор. 19-20.

⁵ «Плужанин», 1927, ч. 9-10, стор. 44-50.

сичні, особливості й спроможності,⁶ які треба враховувати у перекладацькій роботі, шукати добрих відповідників, інакше вийде якийсь бездушний, кібернетичний переклад, який буде вже не віршем, а хібащо модним тепер «антивіршем».

Якщо ж зокрема говорити про Льорку, то при всіх спробах заперечити його «фолкльорність» Ю. Тарнавський проте не зважується цілковито відірвати його від еспанської народної поезії. Взагалі, все, що йде в глибину, у народ чи з народу, чомусь дуже дратує Тарнавського. Вірші Льорки звучать в еспанській мові легко й природно. Чи звучали б вони так, якби Льорка справді цілковито відірвався від народної поезії й опинився там, куди ставить його Тарнавський? Дуже й дуже сумнівно. Переклади з Льорки українською мовою повинні звучати так, як звучать вони еспанською — тобто бути читабельними й мелодійними. Взагалі вірш повинен *звучати*, бо інакше це буде не вірш, а проза — і даремно ламати прозу на короткі, та ще й якісь калічні, безсенсові рядки, щоб назвати її поезією. Назвати можна все чим завгодно, але чи стане воно від того тим названим — це інша справа. Одною з найважливіших вимог до доброго перекладу є те, щоб у перекладі *не відчувався переклад*. Щоб переклад читався і сприймався як оригінальний твір. Якби Ю. Тарнавський виявився здатним на такі переклади, він не мусів би писати статтей такого типу, як «Під тихими оливами», бо відпала б потреба боронити та ще й з таким безапеляційним апльомбом нестійку концепцію.

Можна б було навести чимало міркувань компетентних літературознавців, своїх і чужих (Нью-Йоркська група більше любить чужих) для підтвердження наведених поглядів, але, взявши до уваги загальний арогантно-цинічний тон статті «Під тихими оливами, або Вареники замість гітар» (сама назва яка велемудра!), даремно сподіватися, що це хоч трохи захитає самовпевненість Ю. Тарнавського. І тому цілком зайве шукати в цьому сліпому чаді самознайства і ліпшезнайства хоч би якогось теорію. Єдиною розв'язкою було б те, що для прихильників теорії Тарнавського у «Сучасності» друкувалися б «кібернетичні» версії чужоземної поезії, а за справжніми перекладами, які дуже потрібні, люди з поетичним слухом та нормальною психікою звертатимуться до перекладів М. Лукаша, Г. Кочура, Д. Паламарчука, І. Качуровського, Б. Кравцева, С. Гординського, О. Гай-Головка та інших компетентних перекладачів. А стаття Ю. Тарнавського, парадоксально всупереч його інтенції, навіть виконає певну позитивну функцію: адже в ній підрядники Тарнавського і Лукашеві переклади надруковані поруч, читачеві легко їх порівняти й побачити, що Лукаш дав читачеві може й не цілком

⁶ В ескімоській мові, наприклад, немає слова «ягня», і тому в перекладі різдвяної коляди слова «Боже ягнятко» перекладені як «Божий тюлень». — Який жах, — скаже Ю. Тарнавський, — в корені знищена колядка!

точний, але поетичний переклад, який з приємністю читається, тоді як у підрядниках Тарнавського без якогось логічного зв'язку плавають, мов краплини товщу на поверхні пісної юшки, окремі поетичні образи. І хоч Тарнавський застерігається, що його версії — не завершені поетичні переклади, а лише дослівні перекази льорківського тексту, його власні *закінчені* переклади з Льорки, друковані деінде, мало відрізняються від цих підрядників.

Ну, а щодо гітар і вареників, то це дешева поза — ми, мовляв, за гітари (бачите, які ми поетичні!), а всякі лукаші та іже з ними — за вареники... Нема чого так розкидатися варениками, особливо в Нью-Йорку, вони нічим не гірші від гот-догів. І вареники, і гітари — речі добрі. Це без зв'язку з перекладами. А в зв'язку з ними можна з певністю передбачити, що коли в провінційному Торонто з'явиться збірка Льорки у перекладі М. Лукаша, її куплять і читатимуть багато торонтян. Коли з'явиться збірка Льорки у перекладі Ю. Тарнавського (чи, може, вже з'явилась і тому такий грім на Лукаша?), її куплять два-три сноби, яким «слон наступив на вухо» і які второпують у тій збірці стільки само, скільки й ті, що її не куплять. Так що користь від купівлі чи некупівлі однакова, а для кишені краще останнє.

Ну, а про мініспідниці замість плахт, вузькі штани замість шараварів (де він ті плахти й шаравари у *сучасному* побуті бачив?) та всяку іншу інтернаціональну педерастію, яку Тарнавський пропонує українцям, щоб нарешті вийти з провінційної заскорузлости, краще не дискутуватимемо. Тут уже наш шановний колега договорився, як кажуть, до рубчика...

P. S. Коли ці зауваги уже були написані, надійшло квітневе число «Сучасности» з статтю І. Кошелівця «Про переклади й різне інше», у якій автор виступає проти багатьох тверджень Ю. Тарнавського та деяких інших поетів Нью-Йоркської групи. Добре знати, що ти не самотній у своїй опозиції до завідомо хибних (це говорячи м'яко) тверджень; добре знати, що ця опозиція виходить від І. Кошелівця — того самого, під протекційною опікою якого (вкупі з Ю. Лавріненком) саме й розбуяла в своєму вкрай нігілістичному наставленні до всіх і вся Нью-Йоркська група.

Жаль лише, що це сталося пізно — багато пізніше, ніж, наприклад, у менше, ніж І. Кошелівець, компетентних критиків. Це нагадує анекдоту: «Ліпше пізно, як ніколи», — сказав хтось там, прийшовши на станцію тоді, коли потяг уже відійшов. Потяг в даному разі — Нью-Йоркська група, і вона вже від'їхала в українську літературу з багажем, який навряд чи кому пригодиться, але який, з уваги на відсутність у нас сумлінної літературної критики і на неймовірну активність цієї групи, там ще довго возитиметься, як докучливий баяст, поки врешті-решт його не лишать десь на глухому перестанку, як от лишать такі речі, яких треба позбутися, але не можна викинути прилюдно.

Тільки про різне інше

Богдан Бойчук

Самий наголовок вже говорить, що мова буде про статтю Івана Кошелівця «Про переклади й різне інше» («Сучасність», ч. 4, 1969), яка мала бути відповіддю на статтю Юрія Тарнавського про переклади Федеріко Гарсії Льорки; підкреслю: *переклади Гарсії Льорки*, але нею не була. Стаття п. Кошелівця починається досить довгим переліком досягнень Миколи Лукаша («Фавст», «Мадам Боварі», двадцять мов, Гайне, Шіллер, Гюго, Верлен, Льопа де Вега, «Дон Кіхот», слов'янські мови, «Декамерон» і, «конечно додати», фразеологічний словник). Все це речі відомі, за які Миколу Лукаша всі ми шануємо, але яке це має відношення до перекладів Льорки? Звичайно, ніякого. Бо п. Кошелівцю не йдеться тут про переклади Льорки і проблеми перекладу модерного вірша, над якими Ю. Тарнавський досить солідно задумався, — йдеться йому про проблему «святих корів», на які не може навіть впасти тінь сумніву, які недоторкальні. І цей перелік заслуг (без сумніву високих) був тільки початком відомого ритуалу, щоб піднести вірних до відповідного стану екстази, а тоді говорити про речі непричетні до аналізу Юрія Тарнавського. Зазначу відразу, що я проти «святих корів», хто б вони не були: Шевченко, Франко, Тичина, Лукаш. Не тому, що я тих людей не шаную, а тому, що я без найменшого сумніву знаю, що навіть найбільші поети (Гете, Данте, Шекспір) творили речі великі й малі, а перекладачі й поготів. Отож існування «святих корів», зумовлене гуманним співчуттям до людей, які живуть і творять в незavidних умовах, — явище негативне, і гуманність така фальшива. І тоді, коли я дуже шаную переклади Миколи Лукаша з старої клясики (які теж не всі однаково вдалі) і категорично не погоджуюсь з Юрієм Тарнавським щодо перекладу «Декамерона» (хоч для справедливості треба відмітити, що Тарнавський не твердить, що переклад поганий, він навіть каже, що читав його з приємністю, але в кінцевому рахунку був розчарований, бо чекав від Лукаша мовних розв'язок, які помогли б йому як прозаїкові), — то з повною відповідальністю тверджу, що його переклади Льорки суцільно невдалі, що він прямо не має глибшого відношення до природи модерного вірша. А переліки геніальних навіть перекладів клясики тут недоречні, і в дискусії з Ю. Тарнавським їх можна було не вживати, а треба було говорити про основне, тобто про переклади Льорки. Бо саме про це Тарнавський писав. Я припускаю, що п. Кошелі-

вещь погодився з основними тезами Тарнавського, які досить сумлінно обґрунтовані; він, мабуть, теж свідомий провалу Лукаша, бо відмовляється про це говорити (він, врешті-решт, при кінці непрямо погоджується з Тарнавським: «якщо його стихія стара клясика, хай при ній і лишається»). А причина, яку п. Кошелівець подав, мене не переконує, він же знає декілька мов, в тому і французьку (близьку до еспанської), тож взявши оригінал і декілька перекладів, він міг дуже ґрунтовно і компетентно про ці речі говорити. Він точно це зробив з «Декамероном». Зрештою він компетентно колись оцінив переклади Льорки Первомайським, і я з його оцінкою всеціло погоджуюсь. Я теж згодний, що узагальнювання Ю. Тарнавського (чи когонебудь іншого) про «переклади Нью-Йоркської групи» чи «творчість Нью-Йоркської групи» — безпідставні. Тільки дехто з нас перекладає Льорку, і не всі перекладають добре чи однаково, як не всі однаково пишуть чи завершують свої твори. Іншими словами, я знову згідний з п. Кошелівцем.

Тут же зазначу, що п. Кошелівець робить помилку, містифікуючи деякі деталі, не подаючи імен. Бо тоді тяжко дискутувати, тяжко навіть встановити характер проблеми та чи автор має слухність. Тож буду демістифікувати ті місця, про які знаю. Людиною, що писала: «я знаю, що ви не любите нашої творчості» — був я. Писав я це не в розумінні аналізи чи стилістичних узагальнень, а просто в щоденній редакторській роботі, де непогодження завжди є і мусять бути, якщо така редакторська співпраця повноцінна. Для мене довголітня співпраця з п. Кошелівцем була повноцінна. Тож я писав зовсім в іншому розумінні, як п. Кошелівець це інтерпретує. Але повернімось до Льорки і «святих корів». Як я зазначив, я проти «святих корів». Загальне і беззастережне приймання може довести до упадку рівня, до неоправданої беззастережної самопевності. Від цього не вберігся навіть Лукаш, про що свідчить друковане в «Сучасності» інтерв'ю з І. Сергеевою (яке зробило на мене особито пригноблююче враження — цей проклятий комплекс молодшого брата!), і тут фраза п. Кошелівця, яку він ужив стосовно Нью-Йоркської групи теж доречна: «своє нещастя підводить до чесноти». Я міг би теж умовно погодитись, що стаття Тарнавського має особисті обертони (як і багато інших речей у стосунках поета до поета). Але безвідповідальною є теза п. Кошелівця про «почуття помсти». Якої помсти? Яке зло вчинив Лукаш Тарнавському чи Тарнавський Лукашеві? Наші батьки провели життя в роздорі й сварні, а тепер це низьке зерно хочуть сіяти й між нами. Це ж таке «корисне», як і те, що сіє Петро Шелест. Що Тарнавський і Лукаш не однозгідні — це дуже здорове і нормальне явище. Ми знаємо, до якого спустошення в літературі довела офіційно накинена «однозгідність». До таких же наслідків доведе однозгідність, зумовлена дружбою чи «гуманним» співчуттям.

Ми не шукаємо з нашими колегами на Україні однозгідності, ми шукаємо творчого конфлікту. Однозгідність навіть неможлива, ми дуже відмінні люди, ми маємо відмінні, часто протилежні проблеми (але маємо також кути стичности — про це детальніше згодом), і в цьому ми багаторазово переконувались у зустрічах з нашими колегами. Але різорідність не є злочином! Навпаки. Це теж не значить, що наші відмінності не дають нам змоги шанувати їхні досягнення і проблеми (а їм наші, сподіваюсь). І саме ця проблема «недоторкальності» величин зумовила різкість реакції Тарнавського і ще більшу різкість та особисті елементи в реакції п. Кошелівця. Бо Тарнавський не пропонує робити переклад, «вільний від формальних ознак оригіналу, що має давати лише уявлення про зміст»; він твердить (правильно чи неправильно), що мелодики в перекладі повно передати не можна, і не варто жертвувати інші елементи вірша (особливо метафору в Льорки) задля мелодики. Бож якби йшло *тільки* про мелодику, то єдиний вихід — брати оригінал і, як помічний фактор, прозовий переклад. І це правильно. Цієї методи Тарнавський не пропонує, він же написав цілу статтю про те, як він уявляє підхід до перекладу. А в цілій своїй статті п. Кошелівець не додав від себе ні слова до цієї трудної проблеми. Не твердить Тарнавський, що якась «ритмічна організація вірша: це вже катеринка». Він наводить конкретні приклади, «які справляють враження ритмічної катеринковости». І це теж правильно. Не пропонує він, «що всю поезію треба перекладати верлібром, а „Декамерона” треба було б підтягти до стилю Робба-Грійє». Не говорить теж, що «Пікассо уневажное вартість Венери», він каже тільки, що Пікассо може сприйматися естетичніше від Мілоської Венери. Звичайно, що, може, і деякими людьми сприймається, а деякими зовсім ні. В нас витворився різнорід «режимних» критиків, які реагують і оцінюють літературу у контексті політичних потягень режиму на Україні й навпаки; виявом такої критики являється обговорювана тут стаття. Я шукав за єдиним хоч реченням, яке б розв'язувало проблеми перекладу, і дарма. Коли з нами з такою «сумлінністю» дискутує Качуровський, то це нормальне, я був би навіть затривожений, коли б він дискутував чесно і глибоко. Що це робить Іван Кошелівець, людина, яка ніколи такого не робила, мене смутить. З яким сумлінням він тоді давав такі «погані» твори Нью-Йоркської групи людям впродовж шести років? Приймім це за помилку і перейдім до основних речей. Тобто, до мови. Мова, як я не раз писав, не є святая святих, — це матеріал для вжитку поета. І коли повноцінним скульптурним матеріалом був колись тільки мармур, сьогодні повноцінно вживають майже все, навіть заржавіле залізо. Нам наші батьки по мові вже 15 років приписують незнання мови, і навіть не припускають можливості хоч би невдалого вживання заржавілого заліза (чи, може, цим компенсується брак стилістичної аналізи?). Добре. Хай буде.

Дозвольте тут демістифікувати друге місце статті п. Кошелівця: зовсім конкретним поетом-саракую, що не вмів відміняти займенник *вона* — був я. Це трапилось у драмі «Голод». Це частинно спадщина мого давнього мовомислення; крім того, я маю серйозну проблему з ритмікою, вона так сильно володіє мною при писанні твору, навіть прозового, що для ритмічності я вживав однорядно родовий і давальний відмінки (*її* та *їй*), не усвідомлюючи навіть того. Нормально дослідник поцікавився б, чому тільки одне слово не вміє відміняти сарака, можливо, відкрив би цікаві підсвідомі механізми творчості. Але я не хочу «свого нещастя підводити до чесноти», — до мого непрощеного галицького мовомислення додаю офіційно невміння відміняти *вона*. Не слід розчаровувати людей і змушувати міняти довголітні літературознавчі теорії. А з галицької дилеми наші батьки не виростуть, мабуть, ніколи. Навіть тут п. Кошелівець не втримався зазначити, що «не було в Галичині поета, який усвідомлював би собі, що ... його ж завдання скромне: досконало свій вірш оформити». Це, звичайно, неправда, згадаємо хоч би М. Рудницького, який робив з шліфування вірша самоціль, чи Антонича. Але не йде тут про правду. Йде тут виключно про гру в галичан і негаличан. Батьки, шановні наші батьки, — ми хочемо вас зрозуміти. Ми навіть готові поблажливо прийняти, що ви мали в дитинстві, в пізньому дитинстві, свою гру в галичан. Але гратись нею в пізній вік, до сьогодні... Не гнівайтесь, — хіба ви не бачите, що це речі не тільки неістотні, але й неіснуючі, ні для нас, ні для наших колег на Україні. Придумайте цікавішу гру, може, й ми з вами пограємось. (Бож навіть таке собі «шляк трафив» — дуже цікаве як матеріал для письменника, і не даром попадає в прозу Валерія Шевчука). Але вернімося до мови. Пан Кошелівець виключає можливість існування поезії без абсолютного знання мови (і то такої, де *присмерк*, а не *сумерк*; де *фіялковий*, а не *фіолетовий*, — в мене є цілий такий словник...). І «виводячи поезію поза мову, Тарнавський поповняє самогубство як поет», — твердить п. Кошелівець. Добре. Відправимо парастас, потім ще кілька, — і українська література буде далі жити в стерильній мовній чистоті — *ever after*, — як в дитячій казці. Нема проблем, нема прагедій ширшого характеру. Але є проблеми вужчого характеру: немає сумніву, що знання мови Патриції Килини обмежене, бож вона не українка, як і немає сумніву, що її «Плач на смерть Антонія Ріса Пастора» — одна з найкращих українських поезій останнього десятиліття. І нема тут місця на гримаси, бо я говорю про поезію, не мову, тобто говорю фахово. Такі ж мовні труднощі має Катруся Горбач і такі ж добрі успіхи в поезії. Не гнівайтесь, нам прикро це писати, але доведеться правити ще один парастас по теорії мово-поезії. Бо якби квалітет мови визначав сутність поезії, не було б місця на існування перекладу, і тим самим на цю приємну дискусію. Тоді поезії, писані «поганою» нерозвиненою мовою в мину-

лому, не були б поезією. Так воно не є. Суть поезії поза квалітетом мови, як суть скульптури поза квалітетом глини. Є, правда, поети, які базують свою поезію передусім на мові, хоч би частинно Тичина, поети неперекладні, але це радше винятки, це одна з безчисленних можливостей поезії. Я маю враження, що п. Кошелівець говорить більше про красномовство, не поезію.

Пан Кошелівець висловлює дуже важливу і ключеву думку: «коли хтось учився в німецькій гімназії, а університет кінчав у Нью-Йорку, і все це напластувалося на українську мову, живий зв'язок з якою у нього обірваний, його індивідуальна мова буде сумішшю цих трьох не лише лексично, а й психологічно: стилем укладання думки». На жаль, п. Кошелівець не розгорнув проблеми до кінця, або не хотів розгорнути, бо розгортання це неприємне. Ми, а ще більше генерації після нас, відмінні люди. Наші настанови до світу, наші настанови до традицій і культури — інші. І мовний конфлікт між генераціями був базований на суцільному непорозумінні. Постараюсь висвітлити проблему цікавим прикладом: мені доводилося недавно спостерігати дві події — святкування роковин Шевченка молодими (12—17-літніми) учнями театральної студії Лідії Крушельницької в ультрамодерному, як на святкування Шевченка, стилі; та постановку свята Крут філіядельфійськими студентами, де вони вживали прожектори та інші модерні сценічні засоби. Це викликало тривогу великої частини зрілого суспільства. Скажу прямо, що не все в тих святкуваннях було добре і на високому рівні. Але треба зрозуміти одну дуже основну річ: ці молоді люди стараються якось усучаснити своє минуле, свою спадщину; стараються зробити її частинно своєю. Іншого вибору нема. Втертими шляхами батьків ідуть тільки люди нетворчі. Я можу помилятися, але мені здається сьогодні, що треба було зайняти таке становище до мовомислення молодих генерацій на Заході, прийняти і ввести в літературний побут мову лексично і психологічно їхню. Я не стараюся робити з нашого мовного нещастя і збідніння чесноту, — я тільки роблю вибір жити, стараюся мовну трагедію зробити творчою, без уваги на все. Я волю жити з «нечистим» мовомисленням молодої людини на Заході, як вмирати з прекрасною і чистою українською мовою. Бо те, про що говорить п. Кошелівець, для нас — музей. Мова людини, на мій нефаховий погляд, — це її спосіб інтерпретувати світ, це частинно її спосіб дивитися на світ; вона частинно зумовлена психологією людини, тобто також оточенням, атмосферою, в якій людина живе. І коли п. Кошелівець цитує рядки Первомайського, — до речі, дуже добрі, — то це тільки підкреслює те непорозуміння, про яке я говорив. Від мовомислення Первомайського до мовомислення студентів в Америці так далеко, як з Києва до Нью-Йорку, чи то в культурному чи психологічному розумінні. Про це, в моїй інтерпретації, турбувався Тарнавський. На цьому базувався наш конфлікт. А наші вчителі

навіть не старалися зрозуміти наших потреб і труднощів, вони масстатично, «в повнім блиску і славі», стояли п'ятнадцять років в позах мандаринів і громили нас за незнання мови. Як багато втрачено, коли міряти втраченими можливостями майбутнього! Таж знання *їмної* мови не розв'язало б проблем молодих генерацій. Ці проблеми не такі прості. Думаю, що ніхто не сумнівається в конечності втримати тут живий і динамічний процес, втримати якийсь вид української літератури і культури (відмінної і повновартісної — обидві ці вимоги однаково важливі, бо підспівування під стиль радянської літератури було б другорядним і, для творчих людей на Україні, несуттєвим). Жиди це глибоко розуміли і пішли аж так далеко, що своє своєрідне «есперанто» — ідиш — прийняли в літературу і створили на ньому цілу підкультуру. І які чудові твори писались цією «нечистою» мовою! Ці проблеми і нові мовні та поетичні можливості в чужих обставинах розуміли також поляки; Юліян Пшибось, оцінюючи творчість «Лондонської групи» (до речі, слабої і сьогодні вже не існуючої), вважав те, за що нас б'ють, тобто дистанцію від мови і непольську атмосферу їх творчости, великим даром. А цю українську літературу поза Україною не будуть творити в майбутніх п'ятдесятьох роках ані наші вчителі, ані Первомайський, ані Лукаш. Могли б її творити тільки наступні покоління, на основі свого мовомислення, в своїй (не українській) атмосфері, вкладаючи в неї *свій* зміст. Неможливо тут втримати літературу на мовних, метафорних і змістовних компонентах Радянської України (зрештою, і не треба, це роблять поети там). Це було б неорганічне, а на неорганічній основі мистецтва не створиш. Таких простеньких речей ніхто заперечувати хіба не буде. Я повторюю: втримати якийсь літературний процес — дуже важлива справа, це справа життя і смерти; і створити його можна було б тільки цією відмінною і збідненою лексично українською мовою (але яка відповідає психологічним потребам молодих генерацій) або без української мови зовсім. Бо всі ми стоїмо перед проблемою смерти. Смерти нації. І ця проблема болить не тільки вас, з чудесною мовою; болить вона і нас, з «поганою» мовою; болить і тих, які зовсім мови не знають. І саме цю точку стичности я мав на думці, коли говорив про відмінності між нами і нашими колегами на Україні.

Які маленькі всякі жестикуляції про мовну чистоту в світлі цих проблем. Про це теж прикро писати, ще прикрише буде читати, але наші вчителі не розуміли наших проблем життя і смерти, не помогли нам у наших мовних конвульсіях. Ми самі цих проблем розв'язати не могли, бо не маємо глибокого теоретичного відношення до української мови, зрештою, ми мусіли весь час відмахуватися проти всяких сердечних нападів про чистоту і відмінювання. І, судячи з нинішньої студентської діяльності в американських університетах, за двадцять років доведеться вести якийсь процес без *української мови*. Ось конкретні досягнення мовної непорочности! І

це мене болить. І цього не можу простити. І треба було лише трішки доброї волі, щоб побачити, щб турбує Тарнавського. А п. Кошелівець звернув ці серйозні справи на дуже втерті стежки, мовляв, мініспіднички стягають дружинники-гунвейбіни Петра Шелеста. Такі спрощення мене теж болять. Вони розраховані на патріотичного антирадянського читача, для ефекту. У метафорному сенсі мініспіднички стягають кожноденно всі наші поважні дядьки — тут і там. Українська ненависть до нового і незвичного — відома.

Бо чим же, врешті, є таке твердження: «але даруйте, я не можу зрозуміти, чому на малюнках Юрія Соловія святі обов'язково мусять виглядати потворними». Поминаючи факт нефаховости і наївности (бо питання в малярстві може стояти тільки: як Юрій Соловій розв'язує свої метафізичні задуми, наскільки його малярські відкриття індивідуальні й завершені; бо як це буде виглядати, коли я стилістичні досягнення Фолкнера — а вони великі — звезду до простенької формули: чому він пише про таких ненормальних людей?), — це вияв тої нашої незрушности, інертности, звички дивитися назад. Точно про те саме говорить ще одна цитата: «я знаю одного українського безпредметника, який став таким, бо взагалі предметів не вмів малювати». На жаль, пан Кошелівець не назвав імені того «безпредметника» (щоб закрити можливості дискусії). Я можу тільки догадуватися, що мова про Вирсту. Якщо так, то мушу п. Кошелівця неприємно розчарувати, бо Вирста має дуже тонку і ліричну кольористику і добре розуміння абстрактної композиції (тут запрошую пп. С. Гординського, Л. Гуцалюка і Ю. Соловія висловити фахову оцінку в листах до «Сучасности»). Зрештою, Вирста архітект і чудово вмів малювати предмети, але це несуттєве.

Пан Кошелівець просто не розуміє природи творчих процесів, — вони ніколи не прямі, до абстракціонізму не обов'язково йдеться через реалізм, вмінні малювати реальні об'єкти — може шкودити, не обов'язково помагати. Коли Пікассо мусів відпихатися від своєї школи, мусів стрясати з себе минуле (чим і пояснюється його рання умовна «реалістичність»), то сучасний мистець цього робити не мусить, він вже має півстоліття творчих безпредметних досягнень. Поминаючи вже факт, що рисунки Пікассо в ніякому сенсі «анатомічно бездоганні», — вони мистецьки бездоганні; а анатомічною бездоганністю займається медицина, якщо не помиляюся. Не треба також Тарнавському писати сонетів, щоб довести, що він добрий поет. Йому треба просто писати добрі вірші. Бо форма вірша завжди неподільно пов'язана з духовним світом поета і навіть з настроєм під час писання, вона є виявом того світу і настрою. Тож сонет був природною формою тільки для поета, який його відкрив. Всі інші сонети говорять про вміння наслідувати або вживатися в чужу форму, нічого більше. Після цього всього пасус про нью-йоркський, кийвський і житомирський (там перекадалась «Одіссея») провінціалізм звучить дивно. На які лади ми «Одіссею» не пере-

кладали б, вона буде твором грецької літератури, як «Фавст» німецької і т. д., і ніякого відношення до нашої літературної провінційності мати не може, і з провінційності нашу літературу не витягне. Тут треба було б говорити про власну літературу. При оцінці американської літератури ніхто не говорить про їхню перекладну літературу (а вона найбагатша в світі); ніхто не буде цінити української літератури за переклади. Це не значить, що переклади непотрібні, навпаки! І беручи до уваги, що українська поезія на високому рівні й ніяких виправдань для неї не треба (тут я в повній згоді з п. Кошелівцем), — тієї перекладацької бігунки (вживши його таки термін) могло не бути. Бо роля перекладу завжди тільки допоміжна; допоміжною завжди була, є і буде в кожній літературі, в тому числі й українській. І роля перекладача далеко скромніша, ніж роля поета: досконало *чужий* вірш оформити.

Але ми забули за Шелеста, який про ці нетворчі консервативні властивості знає і їх використовує. Чому йому часом не зробити щось приємне для більшості дядьків і на відміну заслужити щире тепле слово; іншими словами, він добрий політик. Час уже глянути на себе і не складати велику частину нашої власної вини і наших власних невдач та недотягнень на «воріженьків». Що ті «воріженьки» роблять своє діло — само собою зрозуміле, але це не оправдує нашої творчої недолугості і тяжкості. Ми теж свідомі тієї дії «воріженьків» (бути «режимним» критиком не так тяжко): коли давніше дозволяли тільки на фолкльорність, то сьогодні вони прогресували до другорядного віршування. Високі творчі вияви в літературі придушують роками (Ліна Костенко) або місяцями (Драч, якого єдиним злочином є людяність, Калинець; не бачу останню Голобородька, це ж великий поет, його заслали в солдати, як у часи Шевченка; не бачу Кудлика, Йовенко і ність же їм кінця). Добрі кінофільми («Криницю для спраглих» хоч би) не допускають на екрани, говорять багато про ролю критики (без І. Дзюби і Михайлини Коцюбинської). В літературних журналах і газетах чимраз частіше стрічаю російські рядки (не в перекладі) та всякі «Росії син з тобою, Україно»; знов рясніють фотознітки «дружніх» зустрічей українських поетів з російськими (на жаль, другорядними, режимними), як за добрих старих часів Сталіна. Всі намагання сьогодні йдуть, щоб втримати українську культуру якнайнижче. Дискримінація негрів у світі існує далі. Тими неграми на Україні — українці. Кажу, ми свідомі всіх цих проблем. Але не можна наших таки власних недомагань складати на партію чи Шелеста. Це залегкий спосіб, цим ми обдурюємо тільки себе, і нікого більше. Як не можна нерозуміння основних мовних труднощів молодших генерацій збувати нападами. Краще дискутуймо, навіть різко (я вітаю різку щирість п. Кошелівця, шкода, що наспіла вона так пізно, може, ми не втратили б п'ятнадцять років), але з усвідомленням, що ми вже не учні, а ви не вчителі.

Сартр, на детермініста перелицьований

Олександр Рудницький

Як повірити висновкам В. Одайника («Діалектичне міркування Сартра про індивідуальну свободу», Сучасність, березень 1969), Сартр «створив марксистську діалектику, яка більш детерміністична, ніж діалектика самого Маркса», а його *Critique de la raison dialectique* — це «опис марних намагань людини вирватися із всеохоплюючого детермінізму». Такі висновки є не тільки запереченням основ Сартрового екзистенціалізму і його думок, з'ясованих у «Критиці», але також і всього суспільно-ідеологічного руху за розширення свободи людини, що його вияви спостерігаємо сьогодні скрізь у світі; він же, цей рух, великою мірою інспірований філософією екзистенціалізму, а екзистенціалізмом Сартра зокрема.

Сартр беззастережно прийняв Маркову тезу про вирішальний вплив способу матеріального виробництва на формування соціального, політичного й інтелектуального життя. Це зумовлення він розуміє як діалектичний рух (суперечність, перевершення, усукупнення). Але говорячи про діалектичний розвиток історії людства, Сартр рішуче відкидає детермінізм марксистів, який узалежнює дії людини чи суспільності від неначе б то знеособлених, «об'єктивних» і незалежних від людських бажань, економічних законів. Згідно з думками Сартра, люди завжди творять історію, співпрацюючи чи діючи поодиноці, як індивіди; завжди знаходяться люди, що їх «проектом», тобто виявом їхньої свободи, є боротьба проти й зміна наявної ситуації. Сам Одайник визнає, що «Сартрова діалектика залежна від свідомої діяльності людини; для Сартра бо індивід є рушійною силою кожного діалектичного руху», і тим самим заперечує своє власне твердження, що Сартр — детермініст.

Правда, довікля (*pratico-inerte*), що в ньому людина народжується і в рамках якого вона викарбовує своє буття та вибирає свій «проект», не дуже податливе, і людина не може повністю здійснити свою «свободу». Але розвиток історії людства посувається по діалектичній спіралі, і обсяг свободи, у відповідності до рівня розвитку продуктивних сил, все більше й більше поширюється, кількісно й якісно. Діалектичний розвиток людства (в цьому Сартр також погоджується з Марксом) виведе нас поза сферу матеріального виробництва (тобто рівень розвитку продуктивних сил досягне такої висоти, що труд перестане бути тягарем, наложеним на людину коначністю фізичного прожитку) та забезпечить кожній людині

певний обсяг справжньої свободи. Тоді марксизм, згідно з думкою Сартра, відживе сам собою і його місце посяде філософія свободи. Але під цю пору ми не спроможні інтелектуально ту свободу зрозуміти, бо вона буде безперечно інша, ніж та, яку ми знаємо тепер.

Сартр передбачає такий діалектичний розвиток історії людства: спершу екзистенціалізм змодифікує марксизм; надасть йому знову «людського обличчя», яке він втратив у практиці «послідовників» Маркса. Після цього екзистенціалізм, як такий, перестане існувати, даючи місце тепер уже оновленому, шляхом заперечення, перевернення й усукпнення, неомарксизмові. Остаточно, коли світ буде звільнений від економічних проблем матеріяльного виробництва, марксизм буде в свою чергу «заперечений, перевершений та усукпнений» у новій філософії свободи. Така візія майбутнього має свою логіку та, з перспективи минулого й у світлі того, що навкруги нас діється, більш переконлива, ніж детерміністична «візія розпачу» В. Одайника, де «є історія, є рух, але не видно поступу до більшої свободи — індивідуальної чи суспільної».

La critique de la raison dialectique не є також ні запереченням теорії свободи, з'ясованої Сартром в його *L'Être et le Néant*, ні спробою «погодити марксизм з екзистенціалізмом», як це твердить В. Одайник. У «Критиці» Сартр не заперечує й не замовчує своєї теорії свободи, а тільки вивчає соціальні умови, за яких ця свобода здійснюється. Такої думки є не тільки професор Десан, що на його огляді Сартрової «Критики» будуються «міркування» Одайника, але й такі знамениті сартрознавці, як Hazel E. Barnes (cf., *An Existentialist Ethics*, Alfred A. Knopf, New York 1967) та Colette Audry (cf. *Sartre et la Réalité Humaine*, Editions Seghers, 1966). Ця остання говорить прямо так:

Avancer ... comme l'ont fait certains, que Sartre a voulu, dans *La Raison Dialectique*, combiner le déterminisme avec sa théorie de la liberté, c'est avouer qu'on n'a lu très attentivement ni *L'Être et le Néant* ni *La Critique de la raison dialectique* (стр. 110)*

* Висувати думку... як це дехто зробив, що Сартр хотів у «Критиці діалектичного розуму» сполучити детермінізм з своєю теорією свободи, — це визнати, що ми не прочитали з належною увагою ні його «Буття і ніщо», ні «Критику діалектичного розуму» (переклад мій — О. Ю. Р.).

Криза імперії і національне питання

Мирослав Прокоп

Останнього часу радянська преса виявляє велике хвилювання з приводу того, що діється в галузі національних відносин у соціалістичному таборі, в тому числі й у самому Радянському Союзі. Сама тільки газета «Правда» за три тижні квітня цього року присвятила цій проблемі три великі теоретичні статті і один нервовий коментар.¹ При тому цікаве таке. Як відомо, одною з найбільш характеристичних рис міжнародної дійсності після другої світової війни є універсальна боротьба за особисту, національну, політичну, соціальну свободу і рівність, за економічний добробут, за однакові можливості народів і людей. Результатом цього всесвітнього процесу є деколонізація західніх імперій і утворення десятків держав африканського й азійського континентів. Виявом цих прагнень є також сучасна боротьба дискримінованих расових та етнічних груп, боротьба національних меншостей, боротьба за власну мову, історію, культуру, за те, щоб бути самим собою.

Ясно, що ці універсальні процеси не можуть зупинятися на державних кордонах, на якихось механічних перегородках, таких, як, наприклад, уславлена залізна завіса, яку ще далі намагаються втримати довкола Радянського Союзу сучасні сталінські спадкоємці. Ясно, що згадані процеси захоплюють народи також Радянського Союзу і всього соціалістичного блоку. Це тим більше виправдане, що різкі протиріччя між високими гаслами про індивідуальну та національну свободу і практичною дійсністю мусять породжувати такі процеси.

Проте для вождів Радянського Союзу і керованої ними преси усе виглядає інакше. На їх думку, органічних прагнень народів Радянського Союзу чи всього соціалістичного блоку бути вільними — немає. Є тільки чужа, зовнішня, штучно накинена інтрига, що створює якісь проблеми, що намагається вдертися в монолітну єдність керованих Москвою народів.

Це видно у згаданих щойно статтях. Їх провідні думки такі: 1) національне питання в Радянському Союзі розв'язане раз назавжди, справедливо й остаточно; 2) правда, не-

¹ Е. Баграмов, «Национальный вопрос в идеологической борьбе», «Правда», 7 квітня 1969; Л. Слепов, «Неодолимая сила марксизма-ленинизма», «Правда», 22 квітня 1969; Е. Чахарин, «Пролетарский интернационализм и защита завоеваний социализма», «Правда», 30 квітня 1969; И. Иванов, «Тень на ясный день», «Правда», 13 квітня 1969.

залежно від того всередині соціалістичного блоку проявляються деколи підривні сили націоналізму, що ставлять національне понад інтернаціональне, фальшиво інтерпретують поняття національно-державної суверенності, а часом навіть набирають форм великодержавного шовінізму, як, наприклад, у Китаї; 3) природних причин для таких виявів у соціалістичному блоці немає, а відповідальні за них диверсії ворожих імперіалістичних сил.

Так один з авторів (Є. Чехарін) пише на сторінках «Правди»:

«Всупереч шаленому опорів ворожих сил, перемагаючи всі труднощі, соціалізм продовжує свій рух вперед... І разом з цим імперіалістична реакція намагається підірвати сили світового соціалізму, розколоти єдність міжнародного комуністичного і робітничого руху, дискредитувати ідею міжнародної солідарності трудящих... Зовсім зрозуміло, що імперіалісти орієнтують свою глобальну стратегію передусім на послаблення і підірив позицій соціалізму будь-якими методами, серед яких не останнє місце посідають диверсії, розраховані на роз'ятрування націоналізму... У природі соціалізму немає антагоністичних протиріч, характеристичних для капіталістичного устрою. Таких протиріч немає також у природі взаємин між соціалістичними державами».

Отже картина умов у соціалістичних країнах ніби ясна й ідилічна. Коли ж життя каже про щось інше, коли, скажім, появляється такий феномен, як радянські танки на вулицях соціалістичної Чехо-Словаччини, то винні в цьому «імперіалісти». Вони, як відомо, винні також тоді, коли на вулиці Новочеркаська виходять голодні робітники, а проти них перелякані на смерть партійні бюрократи поспішно висилають танки спецвідділів КГБ; або коли скорострільним вогнем задушують страйки в радянських концтаборах; або коли за грати саджають діячів української культури за оборону прав української мови, культури, традиції, за вимоги рівності України з Росією; або коли віддають під суд російських діячів культури, що мають мужність протестувати проти інвазії в Чехо-Словаччині, і т. д.

У розумінні сучасних керівників імперії боротися за свободу, свою чи чужу, спонукає радянських громадян, чи громадян інших соціалістичних країн, не їхнє переконання, не їхня віра в якісь ідеали, не їхній природний протест чи обурення проти безправств сталінських реставраторів, — а стороння сила.

Виходить точно так, як у відомому «Репортажі із заповідника імені Берії» Валентина Мороза. Як довголітній в'язень радянських концтаборів, Мороз так пише про розумування радянських слідчих: «Ідея, з точки зору кагебіста, це щось таке, що може бути внесене в голову людини тільки ззовні. І коли в середовищі молоді української інтелігенції виріє рух проти шовіністичного зусилля, кагебісти перш за все кинулись шукати — хто при ніс? хто вплинув?».

До речі, в останній час питання про те, хто саме розтлінно впливає на радянські народи, хто хоче їх роз'єднати, словом, хто такий ті «імперіялісти», — є доволі неясне. Звичайно, так називають у радянській пресі американців. Мовляв, вони ті, хто готує атомову війну, хто хоче поневолити усі народи світу, хто, очевидно, хоче зсередини розсварити радянські народи. Дядю Сема далі рисують на сторінках московського «Крокодила» і київського «Перця» з скорострільними стрічками на плечах і з атомовими бомбами в руках. Правда, останньо тут і там починають появлятися в радянській пресі в ролі світових загарбників «китайські товариші». У дні радянсько-китайського збройного зудару на річці Усурі Євгеній Євтушенко заговорив на сторінках московської «Літературної газети» навіть про «новітніх Батіїв» та погрозив їм новими «Куликовими полями». (На Куликовому полі великий князь московський Дмитро Донський розгромив монгольсько-татарські війська в 1380 році).

Однак перше місце серед «імперіялістів», що загрожують цілості СРСР, належить, принаймні покищо, на сторінках радянської преси таки США. Але власне це мусять для стороннього світу, а також для радянських читачів, звучати дуже непереконливо.

Як відомо, багато років головні зусилля американської дипломатії спрямовані на те, щоб домовитися з Радянським Союзом. Відомо, що влітку минулого року усе було підготоване для дружньої подорожі президента США Джонсона в Москву, та тільки радянська агресія в Чехо-Словаччині помішала карти. Відомо також, що теперішній уряд президента Ніксона продовжує цю політику і сам він особисто готується відвідати Радянський Союз. Інші заходи керівних кіл США йдуть у цьому напрямі. Ось газета «Нью-Йорк Таймс» за 6 травня повідомила, що конгрес США плянує погодитися на розширення торгівлі з Радянським Союзом і таким чином переглянути свою дотеперішню опозицію в цьому питанні.

Правда, є ще «німецькі реваншисти». Немає сумніву, що не тільки в Західній, але й у Східній Німеччині не перевелися ще гарячі голови, яких історія нічому не навчила. Вони досі ласим оком дивляться і на польські, і на українські, і на чеські землі. Але коли радянська преса переконує, що чехи запроваджували в себе демократизацію з надхнення німецьких реваншистів, то це звичайний нонсенс. Не тільки тому, що прагнення до демократії було і є природним рухом серед народів Чехо-Словаччини, але також і тому, що чехи не могли бути у спілці з тими німцями, які мріють про відвоювання судетських територій ЧССР.

Зрештою, деколи важко серйозно брати атаки радянської преси і уряду проти Західної Німеччини. Ось у згаданому вже числі газети «Нью-Йорк Таймс» її кореспондент з Бонну пише, що Радянський Союз і Східня Німеччина запропонували урядові Західної Німеччини постачання нафти і природного газу. Цю пропозицію радянського уряду передав

Західній Німеччині міністер закордонної торгівлі СРСР М. Патолічев. Радянську сировину мають доставляти західним німцям відомим «трубопроводом дружби», що йде з Радянського Союзу до Східньої Німеччини і тепер має бути продовжений на захід. Цей самий кореспондент повідомляє, що Патолічев підписав від СРСР договір з відомим західнонімецьким магнатом Тіссеном про побудову біля Москви спеціального заводу, що вироблятиме трубопроводи проміром на два з половиною метри. Не так отже погано з тими боннськими реваншистами.

Як на тлі таких відкритих і закулісних взаємин керівників Радянського Союзу з західними «імперіялістами» розцінювати їхні намагання створити враження, що весь фермент, що сьогодні просякає соціалістичний бльоку, це продукт стороннього впливу? Відповідь на це питання ясна. Такі намагання — це ніщо інше, як нехитрий маневр, метою якого є закрити правду про дійсний характер сучасних прагнень народів соціалістичного бльоку. Визнати одверто, що тих рухів там ніхто ззовні не інспірує, що вони автентичні і породжені самою дійсністю, означало б визнати перед народами всього світу, що комунізм не в силі задовольнити прагнення людини і народів другої половини двадцятого століття, що на ділі він антинародний і реакційний або принаймні такий він у російській появі. Там натомість, де його пробували реформувати, наблизити до народу, там він зразу опинявся в конфлікті з вождями ЦК КПРС. А вони дискутувати не хочуть. Вони посилають танки. Як у червні 1953 року в Східньому Берліні, як у листопаді 1956 року в Угорщині, як у серпні 1968 року в Чехо-Словаччині.

Проте справа не тільки у ворожості керівників сучасного російського комунізму до спроб демократизувати систему комуністичної диктатури, справа також ще більшою мірою у їх ворожості до національних, себто неросійських комунізмів взагалі. Або інакше: комунізм у сучасній російській інтерпретації не зумів не тільки задовольнити прагнень людини нашої доби до політичної свободи, соціальної справедливості й економічного добробуту, але також не зумів розв'язати другого центрального питання сучасності, питання справедливих взаємин між народами.

Всюди там, де комуністична Росія, як зрештою і царська, мала змогу розв'язувати національне питання, вона «розв'язувала» його за клясичними взорами взаємин між імперіялістичними завойовниками і підбитими народами або принаймні так, як розв'язують його затруєні прагненнями до експансії уряди великих держав у їх взаєминах з малими сусідами. Довга дорога такої національної політики вождів КПРС за 51 рік встелена мільйонами трупів неросіян, серед яких чимале число творили ідейні неросійські комуністи. Це дорога бруталної інтервенції в Україні, на Закавказзі, у Білорусії, Туркестані, Прибалтиці, це відома сталінська воєнна авантюра у Фінляндії, це накинєння сателітських режимів Польщі,

Угорщині, Чехо-Словаччині та ін., це перетворення закордонних компартій на безвольні інструменти російської імперіальної політики.

Коріння цієї політики КПРС дуже глибокі. Їх, на жаль, треба шукати не тільки в традиційних елементах російської імперіальної спадщини, але також у традиціях і в самій філософії російської компартії, її філософії влади, її розумінні взаємин між народами і між їхніми комуністичними партіями. Ці принципи були покладені в основу колишньої РСДРП довго перед революцією, і вони досі лишилися незмінні. Їхня суть — повне підпорядкування російському центрові народів і партій, що лежать у російській «сфері впливів». Це філософія наскрізь імперіялістична.

На другому з'їзді в 1903 році РСДРП у своїй програмі висунула між іншим «право на самоозначення за всіма націями, що входять у склад держави».² Коли брати до уваги реакційність тодішніх російських політичних партій у національному питанні, їх заперечення права неросійських народів імперії на незалежність, а то й на існування взагалі, така теза РСДРП була безперечно виявом поступового думання. Проте, мірою того, як в умовах царату почали наростати організовані політичні сили неросійських народів, ця сама РСДРП розкрила усю свою нещирість у ставленні до неросіян. На серпневій нараді ЦК РСДРП у 1913 році була прийнята історична і в своїх наслідках трагічна для неросійських народів, зрештою також для росіян, «інтерпретація» попередньої постанови про право націй на самоозначення. У цій «інтерпретації» сказано так:

«Питання про право націй на самоозначення (тобто забезпечення конституцією держави цілком вільного і демократичного способу розв'язання питання про відокремлення) не дозволено змішувати з питанням про доцільність відокремлення тієї чи іншої нації. Це останнє питання соціал-демократична партія повинна розв'язати в кожному окремому випадку, цілком самостійно, з точки зору інтересів всього суспільного розвитку і інтересів клясової боротьби пролетаріату за соціалізм».

Коли сьогодні так багато говориться з приводу агресії в Чехо-Словаччині про т. зв. доктрину Брежнєва, про теорію «обмеженого суверенітету», про право одної соціалістичної держави втручатися у внутрішні справи другої соціалістичної держави, включно з правом збройної інтервенції, то хіба ця «концепція», якою намагаються виправдати насильство над народами Чехо-Словаччини, не є логічним результатом вищезгаданої «інтерпретації» права нації на самоозначення, сформульованої 56 років тому? У 1913 році «російська соціал-демократія» застерегла собі виключне право вирішувати чи

² Ця і наступні цитати взяті із «ВКП(б) в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I, 1898—1925. Вид. політичної літератури при ЦК КП(б)У, 1941.

Україна, Грузія або Білорусія можуть бути самостійні, і в роки революції це таки «вирішила», пославши в ті країни збройні загони. А в 1968 році ця ж «російська соціал-демократія» вирішила, чи самостійною має бути Чехо-Словаччина. А де ж тоді місце для думки українського, грузинського, чи чеського народів? І яка тоді взагалі ціна гаслові про самоозначення народів або про невтручання у внутрішні справи інших народів?

Або друга, не менш трагічна у своїх наслідках, і також породжена орутою шовінізму, постанова РСДРП про соціал-демократичні партії неросійських народів царської імперії. Керівники РСДРП були за злиття тих партій в одну російську партію вже на світанку її історії, а на згаданій нараді ЦК в серпні 1913 року виразно засудили «глибоку шкідливість відособленості національних соціал-демократичних організацій для пролетарської справи». Чому? Бо такі неросійські партії хотіли б самостійно розв'язувати питання політики в своїх країнах. Тому їх силоміць включали у всеросійську спілку, щоб справи Грузії чи України міг вирішувати імперський ЦК. Так було постановлено в серпні 1913 року, а в серпні 1968 року імперський ЦК заборонив Дубчеві визначати політику компартії Чехо-Словаччини. Правда, до КПРС, як «окремий загін», партію Дубчека не включили, але тільки тому, що на це не мали сили.

Отож, як видно, вже задовго перед жовтневою революцією неросійським народам було на ділі заборонено не тільки користатися правом на самоозначення, але навіть мати свої власні комуністичні партії. Правда, пізніше, коли неросійські народи імперії під час революції і після неї не дуже хотіли питати дозволу на самостійність у чужих столицях, Ленін ішов на поступки, і неросійські народи завойовували те, чого добровільно їм дати не хотіли. Та цей період був, як відомо, короткий. Сталінська реакція придушила ті спроби ревізувати нігілістичну у відношенні до неросіян політику керівників російської компартії.

Та все це історія. Найтрагічніше однак те, що з цієї, політої кров'ю мільйонів людей історії сучасні керівники КПРС не зробили ніяковісінських висновків. Наставлені ними пропагандисти далі плещуть про те, що національне питання в Радянському Союзі розв'язане найбільш справедливо і так само розв'язані взаємини між соціалістичними державами.

А втім, від тих добрих часів, коли Сталін міг безкарно винищувати цілі народи чи їхні провідні верстви, з комуністами включно, у світі багато змінилося. Передусім вирости самі соціалістичні нації, і хоч вони творять те, що сьогодні називається системою соціалістичних держав, тепер видно, що одного пастуха вони над собою терпіти не хочуть. Деякі з них, як Чехо-Словаччина, показали, що російський тип комунізму не є єдиний зразок, якого треба триматися, а Югославія його взагалі відкинула. Щобільше, над головами вождів КПРС несподівано вирости «китайські товариші», а з ни-

ми мариво китайської агресії. Взаємини між соціалістичними державами пересунулися з площини міжпартійної в площину міжнаціональну чи міждержавну. У соціалістичній «спільноті народів» завелися погані звичаї менше турбуватися долею тієї «спільноти», а більше своїми національними чи державними інтересами.

Пише про це названий на початку цієї статті доктор історичних наук Л. Слепов. Згадавши відому фразу Леніна про те, що, мовляв, російські комуністи завжди прагнули до «добровільного союзу націй, такого союзу, який не допускав би насильства одної нації над другою», тут же додає від себе такий тверезий коментар: «Об'єктивна складність утворення такого союзу в тому, що комуністичні партії, які здобули владу, мусять практично вирішувати проблеми погодження державних інтересів народів соціалістичних держав із спільними інтересами всієї соціалістичної системи». І додає: «Звичайно, при добрій волі й інтернаціоналістичній політиці комуністичних та робітничих партій ці завдання можна легко розв'язати. Проте не вільно не враховувати впливу пережитків минулого, в тому числі націоналістичних пересудів, того, що націоналізм проявляється деколи також у самих партіях».

Таке визнання на сторінках офіційного органу ЦК КПРС особливо цінне. Воно підтверджує давно відому всьому світові правду про утопійність теорій про зникання національних інтересів, а в дальшому і націй в умовах соціалістичного суспільства. П'ятдесят один рік існування Радянського Союзу, не кажучи вже про його сателіти чи про комуністичні партії поза межами соціалістичного бльоку, вчить, що націоналізм у розмінні прагнення нації бути вільною і рівною з іншими, не мати над собою ніяких чужинецьких диригентів, у комуністичних суспільствах зовсім не зникає, а деколи росте і загострюється. Він загострюється зокрема там, де виявляється великодержавний шовінізм, клясичним показником чого є ніхто інший, як самі російські «соціал-демократи».

І до революції і від перших днів жовтня 1917 року керівники КПРС були і досі лишилися носіями не тільки «націоналізму», що його пришивають всім неросійським народам, але традиційними захисниками російських не те що державних, а імперіяльних інтересів. Коли йшлося про оборону тих інтересів, вони плювали на всю т. зв. міжнародну солідарність їхніх однодумців та змушували на неї плювати своїх закордонних клієнтів. До найбільшого цинізму в цьому відношенні дійшов Сталін, який, уклавши договір з Гітлером у 1939 році, видав гестапові на заріз німецьких комуністів, що жили в Радянському Союзі, а французьким комуністам, батьківщину яких окупували нацисти, доручив величати договір Ріббентропа з Молотовим, що відкрив дорогу для німецької агресії проти Франції. Тому, коли з Москви постійно лають «націоналізм» інших компартій чи взагалі

народів, керівники КПРС повинні насамперед адресувати такі закиди самі собі. Бо неросійські народи боронять природне існування націй, а керівники КПРС воюють за імперіальну Росію і за поневолення інших.

Ось згадуваний раніше доктор Баграмов обурюється на сторінках «Правди» проти «великодержавно-шовіністичних плянів» китайських комуністів, а зокрема проти того, що вони величають «в офіційній пропаганді завойовницькі походи Джингіс-хана проти народів Азії і Європи». А хіба ж російські історіографи, ба видатні діячі російської літератури, не величали грабінницьких походів російських генералів, які задушували повстання неросійських народів проти царату? А сам ЦК КПРС не придумав хіба лукавої «теорії» про т. зв. менше зло, яким він досі називає розбої царських піратів і опричників, які підкорили десятки народів російському самодержжцеві?

На Заході сьогодні багато пишеться про кризу «російського типу комунізму», про його непридатність для інших народів у першу чергу тому, що в Росії не було демократичних традицій, що вона сама не знала свободи, і тому західні комуністи повинні відходити від російського взірця. Але справа не тільки в тому. До речі, за останні роки в самій Росії виростили сили, які також відкидають систему комуністичної диктатури. Всьому світові відомі прізвища Солженіцина, Літвінова, Синявського, Данієля та інших. Однак справа також у тому, що, як згадано, російські комуністи не зуміли за понад півсторіччя здійснити справедливу концепцію співжиття з народами, які мали нещастя опинитися в російській сфері впливів. Тому сучасна криза Росії не тільки в її антинародній, також і антиросійській, бо спрямованій проти інтересів самого російського народу, системі диктатури і насильства над людиною, але криза також у втраті довір'я чи в дійсності у ворожості неросійських народів імперії до Росії, як нації і держави в міжнародних відносинах, до її неспроможності респектувати права інших народів бути вільними.

Це криза не тільки всесоюзного масштабу, себто в рамках Радянського Союзу або тільки соціалістичного блоку. Це криза, яка охопила також комуністичні партії нерадянського світу. Можна бути циніком і сказати, що комуністи та їх поплентачі на Заході не раз протестували проти безчинств кремлівських вождів, а відтак заявили лояльність Москві. Ніде правди діти, так було не раз. Свого часу були протести проти монстрпроцесів над діячами партії у 30-их роках, проти домовлення Сталіна з Гітлером, проти ждановщини, проти антисемітизму, проти інвазії Угорщини, і завжди після того якось вдавалося Москві відновлювати якусь принаймні частинну єдність комуністичного руху.

Однак в останні роки керівники КПРС таки міру перебрали і свої сили переоцінили. Останнім прикладом цього є Чехо-Словаччина. Кореспондент газети «Нью-Йорк Таймс» Тед Шульц пише в книжковому огляді цієї газети за 4 травня,

що досі існує в світовій opinio publicae поділ думок щодо того, хто програв, а хто виграв у Чехо-Словаччині. Автор каже, що є такі, які вважають, що кінець-кінцем Кремлеві вдасться тривало приборкати дух опору народів Чехо-Словаччини. Проте він сам належить до тих, які передбачають, що експеримент Дубчека та сучасний опір народів ЧСР це тільки початок великого історичного процесу, що матиме глибокі наслідки для комунізму взагалі. Шульц думає насамперед про провал російського типу комунізму як взору для наслідування. Він не говорить, що тут ідеться також про провал російської концепції національної політики.

А втім справа якраз у цьому. Відомо, що серед слов'ян чехи, побіч болгарів, були найбільшими русофілами. Відомо також, що усі виступи чехів та словаків під час інвазії в серпні минулого року мали і досі мають передусім антиросійський характер. Звичайно, не в розумінні якоїсь органічної ненависти до росіян як народу, але в розумінні протесту проти їхньої імперіяльної політики.

В американському журналі «Проблеми комунізму» за березень-квітень 1969 надруковано т. зв. «Десять заповідей» народів ЧСР, що тепер поширюються в країні. Дві перші з них звучать так: «1. Визнаю і ніколи не забуду, що метою Радянського Союзу є колоніальне поневолення нашого народу. 2. Я знаю, що за фасадом радянського соціалізму є сталінізм, інструментами сили якого є брехня, терор і народо-вбивство».

Таку еволюцію пройшли вже давніше інші народи. Ось у київському журналі «Сучасне і майбутнє» (січень 1947) Максим Рильський надрукував свої враження з слов'янського конгресу в Београді. (Тоді такі організовані Московію конгреси були дуже в моді!). Рильський розповідає, що на конгресі він зустрівся з Мілованом Джіласом, тоді ще одним із заступників Тіта. Говорили, очевидно, про Радянський Союз і про роллю Росії у житті слов'янських народів. Рильський так передав розповідь Джіласа: «Наші діди, — сказав той же Джілас, — виходили на гори, дивилися на світання і, показуючи на схід, казали дітям і онукам: „Там вона, Росія. Російське царство таке велике, що там ніколи не заходить сонце. Настане день, вона прийде, і ми будемо вільні”». Це був 1946 рік. А два роки пізніше Тіто, Джілас й інші збунтувалися проти новітнього «російського царства».

Відомо, що революція в Польщі й Угорщині в 1956 році велася під гаслом: «Росіяни, вертайтесь додому». Консолідація сучасного, безперечно диктаторського румунського режиму також проходить під знаком оборони румунських державних інтересів перед небезпекою російської інвазії. Найбільш одверто і безоглядно антиросійський характер має сучасна політика китайських комуністів. Повний ненависти до росіян фільм п. н. «Антикитайські злочини новітніх царів» поширений тепер масово в Китаї.

Однак, якщо йдеться про антиросійські настрої, не треба забувати, що хоч би з огляду на свої великі минулі досягнення в галузі літератури, музики, мистецтва, не говорячи вже про політичні впливи у світі і силу взагалі, російський народ є у великій мірі забезпечений проти психози якоїсь масової фобії з боку інших народів. Навіть у найбільших жертв російського імперіялізму є усвідомлення різниці між народом і його шовіністичною верствою. Добре ім'я Росії в якійсь мірі рятують сьогодні постаті типу Солоухіна, Некрасова, Костеріна, Літвінова, Даніеля чи інших, які мають мужність виступати в обороні громадських прав людини, протестувати проти інтервенції в Чехо-Словаччині. На жаль, це тільки одиниці у широкому морі імперського шовінізму, яким затруєні не тільки керівники імперії, але також і маси російського міщанства.

Тим не менше треба рахуватися з можливістю росту антиросійських, у розумінні антиімперіялістичних, настроїв серед народів соціалістичного бльоку, у тому числі і серед частини керівних верхівок. Це бачать також деякі, на жаль, нечисленні росіяни. Кореспондент газети «Вашіngтон Пост» Анатоль Шуб розповідає в числі за 30 березня про розмову з одним молодим росіянином у Москві. Росіянин висловлював велике занепокоєння загрозою для Росії з боку Китаю і говорив навіть про неминучість війни та про такі можливі наслідки для імперії:

«Це не буде коротка війна. Тим часом, як вона триватиме, чого можна сподіватися на наших прикордонних територіях, де живуть невдоволені неросійські народи? Чи ви знаєте, що більше половини в'язнів у наших концтаборах це сьогодні так звані буржуазні націоналісти: латиші, литовці, грузини, українці й інші? Я боюся, що, якщо не буде радикальної зміни політики, якщо ми не повернемося до ленінських принципів (дозволяючи на незалежність фінам, балтійцям та ін.), то всі ті народи сприймуть війну з Китаєм як сигнал для повстання проти того, що вони розглядають як російський колоніялізм, хоч ми, росіяни, знаємо що це на ділі є сталінізм».

Прогноза можливості війни з Китаєм може бути, очевидно, перебільшена, але не є перебільшеною загроза для російського народу, яка випливає з факту, що понад півсторічний комуністичний режим, який прийшов до влади під гаслом ліквідації ганебної спадщини царату, на місце великих ідеалів свободи і дружньої співпраці народів колишньої імперії поставив криваву ганчірку власного колоніялізму. Цей великий, історичного масштабу обман утримується тільки завдяки могутньому апаратові терору. Але тільки сліпці можуть не бачити великої народної хвилі, яка від Берліну по східне прикордоння Китаю піднімається проти цього обману. Це не є вже самі народи Радянського Союзу, як було до 1939 року (хоч і вони не ті, що були колись, бо їхні сили вирос-

ли), це народи цілого соціалістичного блоку, з Китаєм включно, що їх російські шовіністи мобілізували проти себе своєю безглуздою політикою. В цьому найбільш істотна ознака кризи імперії.

Немає сумніву, що цей процес матиме велике значення також для українського народу. Звичайно, як у випадку інших неросіян, тут не йдеться про наростання антиросійських настроїв у розумінні боротьби проти росіян як народу. Але усіх тих росіян, які відмовляють Україні право на самостійність, українці мусять поборювати як великодержавних шовіністів.

Український визвольний рух ніколи не проповідував ненависти до російського народу. Цього не було в нас під час визвольних змагань у 1917—20 роках. Ми можемо гордитися тим, що, не дивлячися на злочини російського царату і насильства та глузування російського шовіністичного міщанства, Українська Народна Республіка дала повну культурну автономію всім меншостям, у тому числі і росіянам в Україні. Також у період другої світової війни тодішній організований український визвольний рух дуже шляхетно поставився до росіян, провівши виразну лінію поділу між російським народом і його шовіністичною верствою.

Декілька років тому на еміграції велася широка дискусія про наше ставлення до росіян. Були тоді одиниці, які всупереч згаданому наставленню визвольного руху в Україні, пробували піднімати прапор хрестоносного походу проти російського народу. Немає сумніву, що такі погляди серед українців родяться на тлі злочинів російських шовіністів в Україні і шовіністичних настроїв серед російської еміграції. Тим не менше такі погляди хоч би одиниць серед українців виправдати не можна. Вони шкідливі передусім тому, що антигуманні. Теорії збірної відповідальности народу проповідували і запроваджували в життя, як відомо, нацисти. Такого злочину допустилися керівники КПРС під проводом Сталіна у відношенні до кримських татар, чеченців та інгушів. Такої філософії мусить берегтися українська політика. Крім того, хто проповідує антиросійство чи якусь фобію до будь-якого народу, той морально виправдує антиукраїнство, яке, як відомо, відкрито культивується серед російських шовіністів. Рівночасно, однак, українці й інші неросійські народи повинні перестерігати росіян перед небезпеками для російського народу, коли велика його частина підтримує політику російського колоніялізму.

А втім, моральні позиції українського визвольного руху взагалі, а зокрема політична платформа боротьби наших братів в Україні, незвичайно сильна. Їхній акцент на правах людини і громадянина, на правах народу мати і розвивати свою власну мову, літературу, культуру, користуватися економічними добрами своєї землі, їхнє посилення на права і закони, їхнє гуманне ставлення до інших народів, їхня муж-

ність в обороні прав меншостей України, вкінці, їхня вимога рівності України з Росією і здійснення на ділі права українського народу бути справжнім господарем своєї землі, без сторонніх прикажчиків, — це найсильніша наша зброя. Вона спрямована проти найбільш разучих і очевидних для всього світу безправств тоталітарної диктатури і російського шовінізму, отже проти тих сил, проти яких наростає опір у цій імперії.

Тут треба ще сказати таке. В житті людей, народів, держав та імперій бувають деколи парадокси, що ставлять у зовсім нову площину ніби незрушимої поняття, погляди і пляни. Такий парадокс утворюється тепер у соціалістичному бльоці довкола національного питання.

Ще не минуло вісьмох років від того часу, коли на XXII з'їзді КПРС, у жовтні 1961 року, Хрущов виступив з так званою теорією злиття націй Радянського Союзу. Звичайно, сам Хрущов цієї мудрощі не придумав. Її проповідували «російські товариші» з РСДРП ще до революції. Відтак її заховали під сукно, бо надто сильною виявилася стихія неросійських народів. Хрущов цю теорію реабілітував, мабуть, у надії, що прийшов час, коли можна несталінськими методами завершити сталінську політику народобивства неросійських народів. Однак хрущовський плян викликав серед неросіян несподіваний приплив енергії і самооборони. Сучасні керівники КПРС проголосили Хрущова безвідповідальним, але його плян походу проти неросійських народів вирішили здійснювати, правда, без хрущовських фанфаронад. Але й тут не вийшло. Неросійський опір не меншав, але зростав і зростає.

До того ж національне питання загострилося в т. зв. народних демократіях і серед компартій капіталістичного світу. Румунія на ділі вирвалася з-під контролю Кремлю, Чехо-Словаччині це не вдалося, але бацилі її революції для імперії більше небезпечні, ніж щонебудь інше, що досі сталося в соціалістичному бльоці. На східних же кордонах Радянського Союзу появилася китайська загроза, не так ідейна, як політична і мілітарна. Перед імперією постала небезпека боротьби на два фронти: внутрішня — проти прагнень неросійських народів Радянського Союзу і його сателітів, зовнішня — проти китайських «великодержавних шовіністів».

Був час, коли керівники КПРС мобілізували поневолені ними народи на жертви, мовляв, в ім'я боротьби проти капіталістичного оточення. По другій світовій війні, коли утворилася система соціалістичних держав, мариво капіталістичного оточення для Росії зникло. Сьогодні виявляється, що соціалістичне оточення може бути для неї більше небезпечне. Це парадокс, але й глибока правда. У ній також вияв серйозної кризи, в якій опинилася імперія.

Вкінці питання: чи є вихід з цієї кризи? Це окрема тема, і тому тут можна обмежитися тільки кількома заувагами.

Розв'язкою історичного масштабу, що відкривала б нову епоху в історії Росії і неросійських народів СРСР, було б

розвантажити імперію, отже зробити те, що після другої світової війни зробили англійці чи французи. Ясно, що під цю пору для цього керівні кола імперії і маси шовіністичного міщанства зовсім не готові. Проте немає сумніву, що так одного дня кінчатиметься історія російської імперії.

Другий «вихід» з кризи, що його звичайно виходом вважати не можна, це повернутися до сталінської реакції з метою продовжувати політичне народобивство, а як треба то й фізичне. Загрози масового терору у відношенні до неросіян, як і взагалі у відношенні до громадян в імперії, ніколи виключити не можна. Але такий курс загострив би самооборону неросіян. Кілька місяців по смерті Сталіна, отже по кількох десятиріччях його терору, появились перші первні відродження в Україні і в інших неросійських республіках. Хрущовські тези про злиття націй погрясли сумління мільйонів неросіян, а Україні принесли постаті типу Івана Дзюби, Вячеслава Чорновола, Валентина Мороза, братів Горинів, Опанаса Заливахи та інших.

Третім виходом із становища було б усвідомлення в провідній російській верстві, що вона мусить шукати шляхів якогось співжиття з неросійськими народами. Ініціативи чи поступок у цьому напрямі важко ждати від апаратників сучасного ЦК КПРС. Центральною перешкодою цьому є їхній вік і їхні горизонти. Велика більшість з них є ще продуктами сталінської епохи терору і сваволі. У ній вони, як молоді чи середнього віку люди, робили кар'єру і її категоріями думають. Вони ж замикають у концтабори власних російських діячів культури, які протестують проти реставрації сталінських метод. Сьогодні, коли існує китайська загроза, сьогодні, після Чехо-Словаччини, опору в Прибалтиці чи на Україні, ті люди будуть ще апелювати до фальшивого російського патріотизму: мовляв, вам хочеться демократії, а тут голови піднімають «націонали», китайці організують провокації на кордонах.

Однак з роками, згаданий сталінський тип начальника в партії сходитиме зі сцени, а до голосу приходитиме молодше покоління. Неможливо припустити, щоб воно було зовсім вільне від шовінізму. Але певне є те, що нова інтелігенція технологічної доби, яка здобуватиме владу, вимагатиме свободи насамперед для себе. З природи речі вона буде менше догматична, буде бунтуватися проти партійної схоластики і примітивної дисципліни, вона схоже вільніших зв'язків з світом, вона буде менше боятися діалогу з іншими, а це створюватиме більш пригожий клімат для респекту до прагнень неросіян. До того ж зростатиме інтелектуальний, культурний і економічний потенціал неросійських народів, і це робитиме їх фактором такої сили, з якою кожна російська правляча верства муситиме рахуватися. Бо в кінцевому результаті ніякій російській верхівці не вдасться спинити процес розкладу імперії, як цього не зуміли зробити англійці чи французи.

У справі повернення татар на Крим

ЗАЯВА ПРЕЗИДІЇ ЗП УГВР

1. Від довшого часу доходять з Радянського Союзу численні вістки про широко розгорнену боротьбу кримських татар за повернення на їхню батьківщину. Як треба сподіватися, цю боротьбу цілковито замовчують керівні кола Радянського Союзу. Проте світові сьогодні відомі основні факти цієї боротьби.

Від половини 1950-их років, отже від початку т. зв. десталінізації, кримські татари, насильно виселені з Криму в 1944 році на основі обвинувачення в колаборації з німецькими окупантами, що його Москва поширила на цілу їхню етнічну групу, робили заходи, щоб в ЦК КПРС і в уряді СРСР добитися офіційного унедійснення тих правових актів, що стали підставою їх виселення. Кримські татари вимагають, щоб таким чином була відшкодована страшна кривда, вчинена їх народові, щоб їм було дозволено повернутися на рідні землі та щоб була відновлена автономна кримська республіка. Висуваючи такі вимоги, кримські татари вживали і послідовно вживають легальних засобів, точніше — свої домагання вони спрямовують до керівних кіл СРСР, висилають до них своїх уповноважених делегатів, організують збори, на яких збирають підписи під петиціями до партії і уряду, та ін. Таким чином сучасна боротьба кримських татар є одною, до речі, дуже важливою, ланкою широкого фронту боротьби народів Радянського Союзу за ліквідацію ганебної спадщини сталінського терору і, що важливіше, проти його рецидивів, за підставові громадянські права, за демократію, врешті, за право неросійських народів СРСР стати справжніми господарями своїх земель.

Під тиском такої боротьби кримських татар, керівні кола СРСР визнали себе змушеними декретом верховної ради СРСР від 5 вересня 1967 року реабілітувати кримських татар, себто зняти з них кинену на них в 1944 році пляму. Результатом цього декрету став рух за поворот на Крим кримських татар, що досі насильно поселені в більшості в Центральній Азії, особливо в Узбекистані. Але такому прагненню кримських татар відразу протиставилися радянські органи. До початку 1969 року вони виселили з Криму близько 12 тисяч кримських татар, що встигли туди повернутися. Організована кримсько-татарська громадськість в Узбекистані та її репрезентанти в Москві відповіли на це громадсь-

кими зборами, протестами й інтервенціями в урядових колах. У відповідь на це прийшли численні репресії, точніше — обшуки, арешти й ув'язнення людей, що домагаються здійснення природних прав жити на своїй землі. Це насильство продовжується по сьогоднішній день.

2. Насильне виселення кримських татар з їхньої батьківщини в 1944 році треба кваліфікувати як злочин народобивства, подібний своїм характером до зумисного виморення голодом близько чотирьох мільйонів українських селян у 1933 році та до актів масового народобивства, що їх доконували гітлерівські злочинці. За даними керівників кримських татар, у результаті виселення загинуло понад 46 відсотків їхнього народу, який числом коло 180 тисяч жив у Криму. Ми переконані, що прийде час, коли ці злочини сталінської диктатури знайдуть осуд усього людства, як це сталося з злочинами гітлеризму.

3. Сучасна боротьба кримських татар за повернення на їхні рідні землі наскрізь законна, і вона повинна знайти моральну підтримку всього поступового людства. Ми не маємо сумніву, що цій боротьбі співчуває український народ на рідних землях, хоч в існуючих умовах тоталітарної диктатури він не може вільно висловитися. Український народ й усі українці, незалежно від того, де вони живуть, повинні підтримати законну боротьбу кримських татар зокрема тому, що сьогодні Крим знаходиться в межах України і ми зобов'язані солідарно боронити права усіх її громадян, незалежно від національної приналежності.

4. Забороняючи кримським татарам повернутися у Крим, російські шовіністи поширюють вістки, ніби проти такого задоволення бажань кримських татар виступають українці. Такі підступні маневри з боку Москви треба розцінювати і поборювати як провокацію, що є традиційним засобом у політиці російського імперіялізму: розсварювати поневолені ним народи. Українському народові чужий усякий шовінізм, а з кримськими татарами він пов'язаний вузлами спільної долі, спільних інтересів і дружби. Українці, що живуть у Криму, і весь український народ визнає і визнаватиме за кримськими татарами, як і за всіма народами, що живуть на Україні, право вирішувати питання про форми їхніх майбутніх взаємин з українським народом і його державою.

У липні 1969 року

*Президія Закордонного Представництва
Української Головної Визвольної Ради*

До редакції журналу „Коммунист“

Петро Й. Якір

Від громадянина Петра Йоновича Якіра,
що проживає під адресою: Москва Ж—280,
Автозаводська вулиця ч. 5, кв. 75.

КОПІЯ: ДО ЦК КПРС

У 2-му та 3-му числах Вашого журналу за 1969 рік опубліковані два матеріали: рецензія доктора історичних наук Є. Болтіна «Хвилюючі сторінки літопису Великої Вітчизняної війни» і стаття «За ленінську партійність в освітленні історії КПРС», підписана В. Голіковим, С. Мурашовим, І. Чхиквішвілі, Н. Шатагіном і С. Шаумяном.

Уважне читання обох праць не лишає сумніву в тому, що їх основне завдання — вибілити і звеличити Сталіна. При всіх намаганнях авторів бути безсторонніми не тяжко простежити їх головну ідею: дати високу загальну оцінку Й. В. Сталінові.

Таким чином авторитетом центрального органу КПРС (при існуючому авторитарному підході до складних оцінок суспільного життя) доведено до апогею просталінську кампанію, що триває кілька років. При тому, у різних органах друку, а тепер і на сторінках Вашого журналу, головний наголос кладеться на другорядних для оцінки Сталіна питаннях його особистих вартостей як державного керівника. Останніми роками громадська думка наших думаючих співгромадян виходить, наприклад, з дипломатичних, воєнних чи господарських успіхів Івана Грозного або Миколи I: у моральній свідомості наших сучасників це не знедійсне і не спростовує того факту, що перший був садистом, спричинником і виконавцем масових репресій, а на сумлінні останнього назавжди лишилася страта п'яťох декабристів. Те, що для Сталіна робиться виняток з загального правила, дивує тим більше, що ще зовсім недавно на сторінках Вашого журналу подавано ба-

Публікуємо український переклад листа, який у відписах поширюється по всьому СРСР, в тому числі також і на Україні, і текст якого дістався за кордон. Автор листа — син Йони Емануїловича Якіра, з 1925 до 1937 року командував військ Української військової округи, зліквідованого Сталіном у зв'язку з т. зв. «справою Тухачевського». Петро Якір за фахом історик.

гато фактів про страшенну безгосподарність, волюнтаризм, сваволлю Сталіна в економіці, політиці, науці і мистецтві. Старше і середнє покоління пам'ятають, яку спадщину залишив Сталін на 5 березня 1953: катастрофічне становище в сільському господарстві, відпроданому групі Лисенка-Ольшанського, черги за хлібом на периферіях, гостру мешканеву кризу, строкатість у системі зарплат і цін, шорстку — на межі війни — зовнішню політику, безприкладний диктат (включно до розправи з тими, що інакше відчували) у мистецтві, десятки засланих народів, загибель у таборах сотень тисяч людей різного віку — від дітей до немічних старих, якщо їм взагалі чудом вдалося вижити, і багато іншого. Чи треба нагадувати про останні місяці життя Сталіна: про середньовічну антисемітську кампанію у зв'язку з т. зв. «справою лікарів», про парадну брехню на XIX з'їзді, про перекреслені життям (щойно послаб тиранічний утиск) «основоположні» ідеї в економіці соціалізму чи мовознавства? Я вже не згадую духової спадщини Сталіна: про гнітючу атмосферу підозр і шпигування, наслідки якої, здається, ще й дотепер не з'ясовані.

І ось Ваш журнал захоплено рекомендує праці, перейняті рабським плазуванням перед пам'яттю «хазяїна» — дбайливого (згадаймо несмачну пишність метро «Комсомольская» або гостинниці «Ленинградская» — і факти, які стали відомі кілька місяців після смерті Сталіна, на вересневому пленумі 1953 року), який прислуховувався до думки спеціалістів (яскравий приклад чого — хоча б своєрідно зрозуміла «дискусія» півграмотного вождя з одностудцями визначного лінгвіста Н. Я. Марра; розгром генетики; зневага до «протинаукової» кібернетики або теорії відносності, дослідження в ділянці історії феодалної Росії і так далі). Ваш журнал, неначе приймаючи естафету тих років, лише: «Історики користуються працями визначних діячів КІПС і радянської держави... Сталіна...» (ч. 3, стор. 71).

За всім цим видно виразну тенденцію: визначити межі «культу особи», відокремити Сталіна від його діл. Трапляється, що відповідальність за масові репресії переносять на виконавців: Єжова, Берію, Абакумова. Це принадна, але вочевидки брехлива настанова. У нашій історії ніколи не було культу особи Єжова — був культ особи Сталіна, і з відходом Єжова репресії не припинилися. Відповідальність лежить на Сталіні, як ініціаторі й організаторі всіх державних злочинів, які він вчинив за чверть століття свого керівництва.

Тим часом Ваші автори обурюються на істориків, які «концентрують всю (?) увагу на помилках і хибах» (ч. 3, стор. 70), і «замість справжньої партійної критики помилок та недоліків, пов'язаних з культом особи, очорнюють героїчну історію нашої держави...» (там таки, стор. 73).

Не тяжко відгадати, що криється за закликком до «справжньої критики». Зрештою, автори самі визначають межі тієї

«критики»: «Погляд партії... з'ясований у відомій постанові ЦК КПРС від 30 червня 1956 „Про поборення культу особи та його наслідків”» (там таки, стор. 73). При тому, безумовно, ні словом не згадується про те, що після того був XXII з'їзд КПРС, ряд нарад і пленумів, які своїми матеріялами та рішеннями доповнили постанови 1956 року. Нагадую, що з трибуни з'їзду і пленумів пролунали голоси людей, які тепер є членами або кандидатами на членів Політбюра ЦК КПРС. Всі вони, без винятку, дали нищівну оцінку Сталінові і його креатурам — Молотову, Кагановичеві, Маленкову. Щоб не бути безпідставним, наведу декілька прикладів:

Підгорний М. В.: «Учасники мітингів і зборів вважають за недопущення, щоб поруч нашого вождя і вчителя, великого Леніна — прапора всіх перемог соціалізму, лежало тіло Сталіна, з ім'ям якого пов'язано стільки зла, завданого нашій партії, країні і радянським людям» (Стенограф. отчет XXII съезда КПСС, том 3, стор. 122).

Шелєнін А. Н.: «Про жорстоке ставлення до людей, до керівних товаришів, що опинилися під слідством, говорить ряд цивільних резолюцій Сталіна, Кагановича, Молотова, Малєнкова і Ворошилова на листах і заявах арештованих» (там таки, том 2, стор. 403).

Демічев П. Н.: «Москвини з болем серця пережили розгром лєнінградського активу, влаштований Сталіном і Малєнковим. Невинно загинуло також багато видатних партійних, радянських, господарських працівників московських організацій» (там таки, том 3, стор. 116).

Суслов М. А.: «Молотов спільно з Сталіном санкціонував вищу міру покарання також і для жінок діячів, за т. зв. „списком ч. 4 жінок ворогів народу”, де були названі В. А. Дибенко-Сидяківна, Е. С. Косіор, Е. Е. Ейхе-Рубцова та інші...

«... У період культу особи Сталіна перемогла метода фізичної розправи з тими діячами партії, яких Сталін підозрівав, що вони не погоджуються з його поглядами...

«... Про масові репресії в період культу особи китайські керівники говорять і пишуть так, ніби йшлося тільки про незначні „перекручення”... Вони боронять викривлення і помилки Сталіна» (доповідь на Пленумі ЦК КПРС 14 лютого 1964, «Правда» від 3 квітня 1964).

Лишається з прикрістю ствердити, що в цьому питанні китайські керівники знайшли однодумців на сторінках журналу «Коммунист»...

Навіть по колу тих питань, що їх охоплює рецензія Е. Болтіна, за словами якого, «Й. В. Сталін, при всій своїй складності та суперечності його вдачі, постає як визначний військовий керівник», ще недавно були інші свідчення: «... Однією з причин того, що Червона армія мусіла діяти в надзвичайно важ-

ких умовах, була велика помилка Й. В. Сталіна, який легковажив реальну загрозу війни» (Великая Отечественная война Советского Союза. Москва, 1961, т. 2, стор. 48).

Зокрема в критичному становищі опинилася група армій Південно-Західного фронту, яка у вересні 1941 була оточена в районі Києва. Обставини вимагали негайного відведення військ фронту на схід, щоб урятувати людей і техніку і згодом завдати удару ворогові тими ж військами. Однак, не зважаючи на неодноразові пропозиції командування Південно-Західного фронту, що їх адресовано особисто Сталінові, останній рішуче заборонив відхід військ фронту, тим самим підписавши смертний вирок військам Південно-Західного фронту (див. І. Х. Баграмян, Город-воин на Днестре. Изд. политической литературы, Москва, 1965, стор. 143—151).

17-28 травня 1942 Сталін три рази відкидав пропозицію Південно-Західного фронту припинити наступ на Харків. У наслідок цього Південно-Західний фронт опинився в повному оточенні. Ця операція закінчилася цілковитою поразкою наших військ, які зазнали великих втрат у людях і техніці (див. Великая Отечественная война Советского Союза. Краткая история, стор. 162).

Але мова не про те, на глобусі чи на мапі випрацьовував Сталін воєнні операції. Помилки і прорахунки можливі у кожного державного діяча. Сталіна критикували не за відсутність державницької мудрости, а за паталогічну нелюдність, злочинне порушення суспільних норм та законів країни.

Про злочини Сталіна можна було б написати десятки тисяч сторінок. Наше завдання скромніше: користуючися Кримінальним кодексом РРФСР, виданим у Москві 1966 року (найм'якший на протязі нашої історії), ми постараємося довести, що Ваш журнал взяв під оборону кримінального злочинця, який заслуговує чотирикратного вироку смерти через розстріл і в сумі 68-річного ув'язнення в місяць суворого позбавлення свободи, якщо судити за злочини, поповнені лише один раз, але тому що ці злочини поповнювано постійно, то й покарання треба помножити на сотні і тисячі разів.

У постанові XXII з'їзду КПРС говориться:

«2. Визнати недоцільним дальше збереження в мавзолеї саркофага з труною Й. В. Сталіна, бо серйозні порушення лєнінських заповітів Сталіном, *зловживання владою, масові репресії супроти чесних радянських людей та інші дії в період культу особи* (підкреслення мое — П. Я.) роблять неможливим залишення труни з його тілом у мавзолеї В. І. Леніна» (XXII съезд КПСС. Стенографический отчет. Москва, 1962, том 3, стор. 122).

Ця постанова була одноголосно ухвалена на пропозицію лєнінградської та московської делегацій, делегацій компартій України й Грузії, які своєю чергою внесли її на прохання працюючих у містах та республіках.

Цього рішення ніхто не відкликав.

У радянському кримінальному кодексі є відповідні статті, що карають за дії, названі в постанові XXII з'їзду КПРС.

1. Зловживання владою — правильне всеосяжне обвинувачення (стаття 170 — позбавлення свободи до вісьмох років), а також перевищення влади або службових повноважень (стаття 171 — позбавлення свободи до десяти років).

2. При масових репресіях незаконно позбавляли свободи, що карається за статтею 126 через статтю 17 позбавленням свободи до трьох років (стаття 17 КК РРФСР — «Співучасть». У статті говориться: «Співучасниками злочину, поруч з виконавцями, визнаються організатори, підбурювачі і помічники»).

Тому що нам у даному випадку, як і в низці інших, невідоме особисте виконання Сталіном тієї чи іншої дії, ми будемо посилатися на 17 статтю Кримінального кодексу РРФСР, бо організаторська роля Сталіна очевидна, що підтверджується хоч би матеріалами XXII з'їзду КПРС: «Як репресії 1935—1937 років, так і репресії останнього часу — 1949—1950 років були застосовані за безпосередніми вказівками Сталіна або з його відома і ним схвалені» (XXII съезд КПСС. Стенографический отчет. Том 3, стор. 114).

3. Відомо, що на пропозицію Сталіна 1937 року було ухвалене рішення про застосування на слідстві фізичної методи впливу, що перетворилося на биття, позбавлення сну до 7 діб та інші звірства, свідком яких особисто був автор цих рядків (арештований у 1937 році у віці 14 років, як член родини «ворога народу»). Ці вчинки караються за статтею 113 через статтю 17 — позбавленням свободи на термін до трьох років.

4. Велика кількість керівних працівників покінчила життя самогубством — дехто з-поміж них, не бажаючи брати участі у творених злочинах, про що вони писали в передсмертних листах (С. Орджонікідзе, І. Косіор, Ф. Фурор, Погребинський — нач. НКВД Горківської обл., засновник наших виправних комун, Литвин — нач. НКВД Ленінграду, Козельський — нач. одного з управлінь НКВД УРСР, Норін — нач. спеціального відділу НКВД Груз. РСР та багато інших. Ряд осіб, буди зацьковані, поповнили самогубство з протесту або зі страху перед тортурами: Я. Гамарник, М. Томський, П. Любченко з дружиною, В. Ломінадзе, А. Червяков, Рабичев, Адамович, Лакоба, Фірін та багато інших. Деякі, не витримавши знущань, покінчили з своїм життям у тюрмі: Н. Голодед, І. Гаркавий, Носалевський, Лапін та багато інших). Все це кваліфікується за статтею 107 (доведення до самогубства) і карається позбавленням свободи на термін до п'яти років.

5. Масові репресії супроводилися наклепами й образами на адресу репресованих, їх приятелів і родичів. На це використувано пресу, радіо, збори та наради. Такого роду вчинки підходять під статтю 130 («наклепи» — термін до п'яти років) і статтю 131 («образа» — виправні роботи до одного року).

6. За невиявлення і приховування своїх спілльників (Єжов, Фриновський, Ягода, Берія, Ульріх, Вишинський і десятки тисяч інших) Сталіна належало притягнути до відповідальности за статтями 88-1 та 88-2 і позбавити свободи на термін від трьох до п'яти років.

7. Багато репресованих було розстріляно, просто вбито, або вони померли в наслідок травм, завданих їм на слідстві, серед них також визначні діячі партії, як Чубар, Косіор, Рудзутак, Постишев, Ейхе, Вознесенський, Кузнецов, 110 членів ЦК КПРС з 139, обраних на XVII з'їзді партії, і сотні тисяч інших чесних людей.

7-а. За наказом Сталіна були арештовані і в більшості знищені представники всіх опозицій, багато з них досі не реабілітовані, хоч пред'явлені їм оскарження були повнотою зфальшовані (з зінов'євського процесу нікого не реабілітовано, з п'ятаковського — також, з бухаринського з 22 реабілітовано 17, також не реабілітовано ряд людей, що були засуджені у процесах початку 30-их років.

7-б. Сталін не зупинявся і перед знищенням комуністичужинців, що ховалися в нашій країні від переслідувань фашистських, півфашистських монархічних диктатур (німецькі — Г. Реммель, Шуберт, Нойман, Гайнц, Гірш Вернер; угорські — Беля Кун, Мешан, Гідаш, Фаркаш Габор та інші; болгарські — Стамоняков, Танев та інші; польські — Домба, Лещинський, Прухняк та інші; естонські — Г. Пегельман та інші; іранські — Султан-Заде та інші; югославські — В. Чопич, Д. Сердич та інші; швайцарські — Ф. Пляттен, що заслонив своїм тілом В. І. Леніна під час першого атентату на нього, та інші).

Цей перелік можна було б продовжувати ще дуже довго, але думаємо, що й так досить, щоб включити це до обвинувачення.

7-в. З відома Сталіна було знищено багато керівників нашої розвідки: Берзін, Артузов, Тріліссер, Бокій, Урицький, Борович, Шлігельгляр, Ксенофонов, Петерс, Лаціс, Кедров та інші. Це сильно послабило інформацію в передвоєнний час.

З уваги на те, що ми документально не знаємо про особисто виконані Сталіном убивства, ми змушені притягнути його до відповідальности через статтю 17, а саме за статтею 102-17 («Умисне вбивство при обтяжуючих обставинах»; кара — ув'язнення до 15 років або кара смерті) і за статтею 66-17 («Терористичний акт» — «Убивство державного, або громадського діяча, або представника влади... з метою підірвати

або ослабити радянську владу» карається позбавленням свободи до 15 років або смертю).

8. Сталін був головою держави, коли під час і після Великої Вітчизняної війни цілий ряд народів (кримські татари, калмики, чеченці, інгуші, балкарці, корейці, греки, турки, німці та інші) примусово та незаконно виселено з їх рідних земель.

Ці злочини кваліфікуються статтею 74 («Порушення національної і расової рівноправности»; кара — позбавлення свободи до п'яти років).

9. У зв'язку з масовими репресіями керівні наукові і технічні кадри всіх галузей нашої економіки та сільського господарства у своїй більшості були знищені або перебували в ув'язненні, що істотно відбилося на економіці нашої країни. Так, наприклад, у 1938 році залізної руди видобуто на 10⁰/₀ менше, ніж у 1937 році, хоч план передбачав збільшення видобутку. Плинність кваліфікованих кадрів гальмувала виробництво, у 1940 році, наприклад, з 153 начальників цехів у металургійній промисловості 75 працювало на цій посаді менше року («Вопросы истории КПСС», 1964, ч. 11, стор. 73—74).

Були фізично знищені найвизначніші конструктори-винахідники в ділянці військової техніки: Г. Лангемак — творець відомої пізніше «Катюші», Курчевський — творець найкращої безвідкатної гармати, В. Бекаурі — основоположник керування вибухами при допомозі радіо, В. Заславський — конструктор танків, Смирнов — керівник робіт з радіолюкації, І. Клейменов — начальник реактивного НДІ, М. Лейтензон — засновник товариства міжпланетних подорожей при академії Жуковського та багато інших. Деякі були ув'язнені: А. Туполев, С. Корольов, А. Берг, В. Глушко, Б. Ванніков (нарком озброєння) і безліч інших.

Були знищені визначні учені: Н. Вавилов, І. Кричевський, Догадкін, Тулайков, Герасимович, Полаг та інші.

Перераховані дії дозволяють кваліфікувати їх за статтею 69 («Шкідництво» — «Дія або брак дії, спрямовані на підриив промисловости, транспорту, сільського господарства...») караються позбавленням свободи на термін до 15 років).

10. Були випадки і наруги над могилами (що карається за статтею 22 позбавленням свободи на термін до трьох років). Вимуровано урну з кремлівської стіни з тлінними останками С. С. Каменева, викрадено урну з тлінними останками Я. Гамарника, знищена могила М. Томського, скинуто пам'ятник з могили Й. Якіра та інші випадки.

11. Як відомо з таємного листа ЦК КПРС ХХ з'їздові партії, а також з недавно опублікованого роману Чаковського, Сталін у день вибуху війни кудись заховався, і багато годин ніхто з державних керівників не міг знайти свого головнокомандувача. Цей епізод кваліфікується за статтею 247 («дезертирство»), що у воєнний час карається смертю.

12. На наших західніх кордонах на 1939 рік збудовано глибоко ешелювану, добре устатковану лінію укріплених районів (УРИ). Після приєднання прибалтійських республік, Західньої Білорусії та Західньої України, Басарабії і Північної Буковини кордон пересунувся на 100—600 км. Вирішили зміцнити новий кордон. Не дочекавшись навіть початку будови нових укріплень і не зважаючи на протест начальника ген. штабу Б. Шапошнікова, на розпорядження Сталіна були демонтовані всі старі УРИ, що дало змогу фашистським напасникам пересуватися без перешкод по нашій території. Нам здається, що це — злочинне недбальство, яке межує із зрадою батьківщини, а знищення 80% вищого командного складу, обезголовлення армії є прямою зрадою батьківщини (стаття 64 — кара смерті).

(На весні 1941 року додатково були арештовані, а потім у жовтні без суду розстріляні військові начальники, які пройшли війну в Іспанії: двічі герой Радянського Союзу Смушкевич, якому 26 лютого цього року поставили пам'ятник на батьківщині, герої Радянського Союзу П. Ричагов, Штерн, Черних, Птухін, Гусев, Проскуров, Пумпур, Арженухін та інші).

Були ліквідовані партизанські бази на нашій території, розформовані танкові корпуси, стримувано виробництво деяких родів автоматичної зброї, потрібної для армії, і багато інших заходів.

Мільйони жертв першого періоду Великої Вітчизняної війни — наслідок цілого комплексу злочинів, поповнених Сталіном.

13. Крім сказаного вище, у нашій країні творилися, не без відома Сталіна, середньовічні звірства, які безпосередньо не підлягають під Кримінальний кодекс РРФСР, але являють собою злочини проти людяности.

На слідствах биттям та іншими методами доводили арештованих до божевілля, а здорових людей замикали до психіатричних лікарень.

14. Арештовано, а часто-густо і розстрілювано жінок знищених діячів (розстріляно жінок Тухачевського, Уборевича, Постишева, Косіора, Ейхе, Гамарника, Корка, Чубаря, Шелехеса, Агранова, Дибенка, Варейкіса та інших).

Дійшовши до крайнього збочення, Сталін наказав арештувати жінок своїх соратників Калініна, Молотова, Поскрьобишева.

15. Арештовано і тримано в таборах та тюрмах неповнолітніх дітей репресованих (Постишеви, Косіори, Любченко, Медведь, Каменев, Гаркавий, Бауман, Кадацький, Томський, Сосновський, Попов та інші). Були розстріляні старший син Постишева — Валентин, сини Євдокімова і Лакоби.

16. У деяких таборах без суду і слідства розстріляно сотні ув'язнених (гараніянщина на Колимі).

17. Майже всі представники меншовиків, есерів, лівих есерів, анархістів, бундівців, боротьбістів, які засадничо відійшли від політичного життя, були знищені в 30-их і на початку 40-их років (між ними М. Спиридонова).

18. Автор цих рядків, що відбував свій строк у «Севураллаге» МВД (1941—1942), може особисто засвідчити і той факт, що більшість політичних в'язнів просилася на фронт, — а у відповідь на їх прохання їх засуджували на голодову смерть, що, крім всього іншого, сильно вплинуло на послаблення нашого фронту.

19. З наказу Сталіна наш уряд відмовився від участі в міжнародній організації Червоного Хреста, що помагає військовополоненим, бо за нашим військовим статутом попасти в полон рівнозначне із зрадою батьківщини. Це позбавило полонених матеріальної допомоги і контролю за поводженням з ними, через що загинуло багато чесних людей. (Більшість з тих, що попадали в полон, були поранені, непритомні, без бойових припасів).

Ми не ставили своїм завданням висунути проти Сталіна всі обвинувачення, але і в тій десятитисячній частині його злочинів, що викладені в цій заяві, уже містяться злочини за статтями 64, 68-17, 69, 74, 88-1, 88-2, 102-17, 107, 113-17, 126-17, 130, 131, 170, 171, 229, 130, 247 Кримінального кодексу РРФСР. Розглядаючи статтю 38 КК («Обставини, які злагіднюють відповідальність»), ми не знаходимо у Сталіна підстав для полегшення вироку.

На підставі ж статті 39 КК («Обставини, які обтяжують відповідальність»), тобто —

«1. Поповнення злочину особою, яка попередньо вчинила будь-який злочин.

«4. Спричинення злочином тяжких наслідків.

«5. Доконання злочину стосовно малолітньої, старої віком особи чи особи, що перебуває в безпорадному становищі . . .

«7. Доконання злочину з особливою жорстокістю і знущанням над потерпілим» —

ми не сумніваємося в конечності застосування статті 39 КК стосовно обвинуваченого Й. В. Сталіна.

Конечне також застосування до Сталіна і статті 36 («Позбавлення військових та інших звань, а також орденів та медалів і почесних звань»), бо це передбачається при засудженні за тяжкі злочини.

На якій підставі автори згаданих статей і редакція журналу реабілітують найтяжчого злочинця нашої країни за всю її сучасну історію?

Я пропоную авторам статей, про які тут мова, спростувати наведені мною вище факти. Спростувати єдиним шляхом, визнаним у товаристві порядних людей, тобто оприлюднити мою заяву і відповідь на неї. У протилежному випадкові мені лишається вважати, що автори згодні з фактами, наведеними у моїй заяві, і з висновками, що виходять з цих фактів. Отож, не дочекавшись відповіді на цю заяву, я вважатиму, що маю право запросити своїх колег, що з ними тепер дискутую, спільно звернутися до прокуратури СРСР з метою закласти кримінальну справу проти Сталіна (Джугашвілі) Й. В. за злочини, з'ясовані вище. Я переконаний, що посмертне засудження так само можливе і законне, як можливі і законні посмертні реабілітації.

Москва, 2 березня 1969

П. Й. Якір

Несамозрозумілість народу

Мілян Кундера

Хоч жоден народ на земній кулі не існує споконвіку і саме поняття народу відносно нове, все ж більшість народів відчуває своє існування як samozрозумілу долю, якою наділив його Бог, природа від непам'ятних часів. Свою культуру, політичний устрій, часто й свої кордони можуть народи відчувати як власний людський витвір, отже, як питання і проблему, але саме існування народу є для них даність, яка не підлягає сумніву. Не дуже щаслива, переривана історія чеського народу, який перешов навіть передпокоєм смерті, дала нам можливість не піддатися цій оманливій сугестії. Бож існування чеського народу ніколи не було samozрозумілістю і саме несамозрозумілість належить до його найвиразніших визначень.

Найкраще це видно на початку ХІХ століття, коли жменька інтелектуалістів спробувала воскресити напівзабуту чеську мову і в дальшій генерації відродити напівмертвий народ. Оце воскресіння було усвідомленим вчинком. Кожний вчинок — це вибір «за» і «проти». Інтелектуалісти чеського відродження, хоч і вирішили голосувати «за», знали й вагу протиаргументів. Вони знали, — про це говорить, наприклад, Матуш Клацел, — що германізація полегшила б життя мешканців Чехії, що вона дала б більше практичних можливостей їх дітям. Вони також знали, що приналежність до більшого народу дає набагато більше простору і ваги духовній діяльності, тоді як наука чеською мовою, — цитую Клацела, — «звужує відомість своєї докладної праці». Вони знали й невгоди малих народів, які, за словами Коллара, «думають і відчувають наче якимось лише наполовину» і освіченість яких, — знову цитую Коллара, — «буває дрібничкова й квола; вона не живе, лише животіє, не росте і не квітне, лише вегетує, не виводить дерев, а дає лише чагарі».

Повна свідомість аргументів і протиаргументів кладе в основу новочасного чеського буття питання, «бути чи не бути» і «чому бути». Якщо діячі відродження вирішили вибрати буття, то це був великий виклик майбутньому. Вони

Публікуємо переклад дискусійного виступу відомого чеського літературного критика на ІV з'їзді Спільки чесько-словацьких письменників, що відбувся 27—29 червня 1967 у Празі.

поставили перед народом завдання виправдати в ході історії правильність свого рішення.

Зовсім згідно з логікою цієї основної несамозрозумілості чеського буття Губерт Гордон Шауер кинув у 1886 році в лице молодій чеській громадськості, що зручно влаштувалася в своїй малості, скандальне питання: чи ми не були б дали світові більше, коли б ми були своєю духовною енергією з'єдналися з культурою великого народу, з культурою, що знаходиться на багато вищому рівні, ніж чеська культура, яка тільки зароджується? Чи варте було такого великого зусилля це знову становлення народу? Чи культурна вартість народу така велика, щоб виправдати його існування? А друге питання: чи спроможна ця вартість забезпечити його в майбутньому перед можливою денаціоналізацією?

Чеський провінціалізм, повністю задоволений самим тільки животінням, таке обернення непохитної впевненості в питанні вважав, звичайно, за напади на народ і тому й екскомунікував тоді Шауера з народу. А все таки п'ять років пізніше критик-початківець Шальда означив Шауера за найбільшу постать своєї генерації. Статтю Шауера він називає патріотичним вчинком у найглибшому, найпервіснішому розумінні цього слова. І Шальда не помилявся. Адже Шауер врешті-решт тільки загострив те, що знали всі великі діячі відродження. Палацький пише: «Якщо не підніmemo дух нашого народу до вищої й шляхетнішої діяльності, ніж яку провадить наш сусід, нам не вдасться захистити навіть своє природне існування». Неруда каже: «Настає наш обов'язок народ свій і на висоті всесвітнього усвідомлення й освіти поставити і, таким чином, йому не тільки до визнання допомогти, але й життя забезпечити».

Діячі відродження кладуть вагу на культурні цінності, що їх має народ витворити. А цінності ці хочуть вони вимірювати не безпосередньо національною корисністю, а масштабами, як тоді казалось, загальнолюдськими. Вони хочуть бути складовою частиною світу, складовою частиною Європи. У зв'язку з цим я хотів би звернути увагу на особливу специфічну рису чеської літератури, яка створила тип в інших літературах дуже рідкісний — тип перекладача як видатної, навіть провідної постаті літературного життя. Адже ж найбільшими літературними посталями добілогорської епохи були перекладачі: Ржегорж Грубий з Єлені, перший у світі перекладач Еразма, Даніель Адам з Велеславіна, Ян Благодаслав. В основах відродженої чеської мови лежить Юнгманів славний переклад Мілтона, а наша перекладна література є донині одною з найкращих у світі. Перекладачі мають у нас вагу літературних індивідуальностей. Сенс цієї великої ролі перекладів ясний: саме в перекладах чеська мова утворювалася й дотворювалася як повноцінна європейська мова з європейською термінологією і, крім того, саме перекладною літературою чехи створювали свою по-чеськи писану європейсь-

ку літературу й виховували своїх європейських читачів, що читали чеською мовою.

Для великих європейських народів з т. зв. клясичною історією європейський контекст є чимось зовсім природним. Але чехи в своїй історії чергували періоди оживленої діяльності з періодами сонного застою, пропускаючи, таким чином, деякі основні фази розвитку європейського думання. Тому треба було цей європейський контекст знову й знову засвоювати й створювати для себе. Нічого не було для чехів самозрозумілим даним — ні їх мова, ні їх європеїзм. Також і їх приналежність до Європи стала для них вічною альтернативою: або залишити чеську мову в такому стані, щоб вона стала лише європейським діалектом, а її культура тільки європейським фолкльором, або бути одним з європейських народів у всьому, що це означає.

Тільки друга альтернатива забезпечує справжнє життя, але саме вона надзвичайно важка для народу, який на протязі цілого XIX століття мусив присвятити більшість своєї енергії на будівництво основ, починаючи середніми школами й кінчаючи енциклопедичним словником. А все таки вже на початку XX століття і, зокрема, в період між двома світовими війнами настає в нас культурний розквіт, без сумніву найбільший досі в чеській історії. На невеличкій площі двадцяти років тут працює творчо ціла плеяда геніальних людей, які в неймовірно короткому часі перший раз з часу Коменського підняли чеську культуру в усій її своєрідності знову на європейський рівень.

Ця велика епоха, така коротка й така інтенсивна, що ще й сьогодні відчуваємо носталгію за нею, була, однак, все ще швидше періодом юности, ніж періодом дорослої мужності: чеське письменство мало все ще переважно ліричний характер, воно щойно розправляло крила, і йому не було потрібно нічого іншого, крім довгого, спокійного і безперервного часу. Перервати в цей момент розвиток такої тендітної культури — спочатку німецькою окупацією і зараз же після цього сталінізмом, майже не чверть століття ізолювати цю культуру від світу, редукувати її багатогранні внутрішні традиції, знизити її на рівень безплідного пропагандизму — це все була трагедія, яка загрожувала тим, що чеський народ буде знову й дефінітивно відсунений на культурну периферію Європи. Якщо саме в останніх кількох роках чеська культура знову розправила крила, якщо вона є сьогодні без сумніву найбільш успішною галуззю загальнонаціональної діяльності, якщо появилось багато видатних творів і якщо деякі ділянки культури, наприклад, чеська кінематографія, досягають взагалі найбільшого розквіту в своїй історії, — то це найважливіша подія в житті народу в останній час.

Але чи наш національний колектив взагалі свідомий цього? Чи усвідомлює він, що з'явилася можливість продовжити велику юність міжвоєнної літератури і що це неповторна можливість? Чи усвідомлює він, що доля його культури

— це його доля? Чи, може, сьогодні вже не має значення погляд діячів відродження, які були переконані, що без сильних культурних вартостей взагалі не можна забезпечити існування народу?

Становище культури в народі з часів відродження напевно змінилося, і небезпека національного гніту вже нам сьогодні ледве чи загрожує. А все таки я думаю, що навіть ще й сьогодні культура не втратила для нас свого значення як національне виправдання і забезпечення. У другій половині ХХ століття відкрилися великі інтеграційні перспективи. Розвиток людства перший раз злився в єдину світову історію. Менші організми об'єднуються в більші. Міжнародне культурне зусилля концентрується й об'єднується. Виникає масове подорожування. В наслідок цього всього зростає роля кількох головних світових мов, і так стає життя все більше міжнародним, користування мовами малих народів все більше обмежується.

Я говорив недавно з одним бельгійським фляманцем, театральним працівником, який скаржився мені, що його мова сильно zagrożена, що флямандська інтелігенція стає двомовною і, нехтуючи рідною мовою, починає давати першість англійській мові, яка дає їй можливість безпосереднішого зв'язку з міжнародною наукою. У такій ситуації можуть малі народи захищати свою мову й свою самобутність тільки культурним значенням своєї мови, незамінністю цінностей, які вона втворює і які з нею пов'язані. Звичайно, пilsенське пиво — також цінність. Тільки що всюди його п'ють як Pilsner Urquell. Пilsенське пиво не виправдає права чехів на власну мову. А майбутність світу, який об'єднується, немилосердно і зовсім по праву вимагатиме розрахунку й виправдання існування, яке ми 150 років тому вибрали, і питатиме, чому ми його вибрали.

Нема нічого важливішого, ніж те, щоб цілий наш національний колектив усвідомив собі життєве значення своєї культури й свого письменства. Адже ж чеська література — а це її дальша специфічна риса — дуже мало аристократична. Це плебейська література, зв'язана з широкою народною публікою. В цьому її сила і слабкість. Сила тому, що вона має свій міцний тил, в якому її слово сильно резонує, слабкість тому, що вона, будучи не досить емансипованою, занадто залежна від громадськості, від її освіченості й вільнодумності і, таким чином, її будь-коли можуть зранити прояви її можливої некультурності. Я часом з жахом думаю про те, що нинішня наша освіта втрачає той європейський характер, що був дорогий чеським гуманістам і діячам відродження. Грецько-римська антика і християнство, обидва основні джерела європейського духу, які утворюють напруження в його розвитку, майже зовсім зникли з свідомості молодого чеського інтелігента. А це втрата, якої нічим не можна надолужити. Бож існує залізна безперервність європейського думання, яка триває, не дивлячись на всі ідейні революції, безперервність,

яка створила свій словник, свою термінологію, свої притчі, міти й теми, без знання яких не можуть європейські інтелігенти між собою домовитися. Я недавно читав потрясаючий документ про знання, що їх мають майбутні учителі чеської мови й літератури про світову літературу, і я не хотів би довідатися про їх знання загальної всесвітньої історії. Провінціалізм — це справа не тільки літературної орієнтації, але передусім проблема всенационального буття, зокрема його шкіл, журналістики і т. д.

Я бачив недавно кінофільм, що називався «Стокротки» (Sedmikrásky) і розповідав про двох розкішно огидних дівчаток, суверенно задоволених власною чарівною обмеженістю, які весело нищать усе, що не вміщається в їх кругозір. Мені здавалося, що я бачу далекоюсяжну і дуже актуальну притчу про вандалізм. Хто такий вандал? Це зовсім не неписьменний селянин, що в приступі гніву підпалює замок ненависного поміщика. Вандал, як я його навколо себе бачу, — соціально забезпечений, письменний, сам собою задоволений і нема йому, зрештою, за що мститися. Вандал — це бундючна обмеженість, яка почуває себе добре сама в собі і готова будь-коли добиватися своїх демократичних прав.

Ця бундючна обмеженість гадає, що до її незаперечних прав належить перетворення світу на свій кшталт, а тому що світ є передусім те безмірно численне, що її перевершує, вона пристосовує собі його на свій кшталт тим, що нищить його. Отож підліток збиває в парку голову скульптурі, бо скульптура образливо перевищує його людську міру, він збиває її з задоволенням, бож усяке самоутвердження приносить людині задоволення. Люди, що живуть тільки в своїй безпосередній теперішності, без усвідомлення історичної континуальності та без культури, можуть перемінити свою батьківщину в пустелю без історії, без пам'яті, без відлуння, без краси. Адже нинішній вандалізм не має тільки такі форми, що їх можна переслідувати поліційно. Якщо представники громадян або компетентні урядовці ухвалять, що скульптура (або замок, церква, столітня липа) зайва і накажуть її усунути, то це тільки інша форма вандалізму. Нема основної різниці між легальним і нелегальним нищенням, ані нема основної різниці між нищенням і заборонами. Недавно один чеський депутат домагався в парламенті він імени двадцяти одного депутата заборони двох поважних, серйозних кінофільмів, серед них, з іронії долі, також «Стокроток», цієї притчі про вандалів. Він категорично засудив обидва фільми, а водночас виразно заявив, що їх не розуміє. Суперечність у цьому підході тільки позірна. Бо найбільшим гріхом обох творів було те, що вони перейшли межі людського кругозору оцінювачів і тим їх образили.

У листі до Гельвеція Вольтер написав прекрасне речення: «Я не погоджуюся з тим, що ви кажете, але до самої смерті захищатиму ваше право казати це». Це формуляція основного етичного принципу новочасної культури. Хто по-

вертається історично перед цей принцип, робить крок з нових часів у середньовіччя. Всяке придушення поглядів, навіть і насильне придушення неправильних поглядів, у своїх наслідках спрямоване проти правди, бо до правди можна дійти тільки в діялозі поглядів, рівноправних і свободних. Усяке втручання в свободу думок і слів, хоча б технологія і назва такої цензури були якнайдискретніші, є в ХХ сторіччі скандалом, а для нашої літератури, що розправляє крила, — кайданами.

Адже одна річ є незаперечна: якщо існує розмах нашого мистецтва, то він існує тому, що духовна свобода розширилася. Доля й існування чеської літератури в цей момент залежить від міри духовної свободи. Я знаю, що коли скажете слово свобода, то деякі люди зразу насторожуються, кажучи, що свобода соціалістичної літератури мусить мати свої границі. Розуміється, що кожна свобода має свої границі, дані вже хоча б мірою сучасних знань, освітою, пересудами і т. п. Але жоден новий прогресивний період не визначав самого себе своїми обмеженнями! Ренесанс сам себе не визначав обмеженою наївністю свого раціоналізму — він став помітним тільки з історичної перспективи, але раціоналістичним перевершенням дотогочасних обмежень. Романтизм сам для себе визначив переступленням меж класицистичних канонів та новими відкриттями, що його він за цими межами міг досягти, тож і словосполучення «соціалістична література» не матиме позитивного смислу доти, доки не означатиме подібного визвольного перевершення.

Алеж у нас все ще до більших чеснот належить стереження границь, ніж їх переступання. Найрізноманітніші моментальні суспільно-політичні обставини мають виправдати те, що духовні свободи різно обмежуються. Але велика політика така, що інтереси епохи ставить над моментальні інтереси. А велич чеської культури є для чеського народу інтересом епохальним, тим більше, що сьогодні має перед собою зовсім незвичайну нагоду. В ХІХ столітті жив наш народ на периферії всесвітньої історії. В цьому столітті, однак, він живе в самому її центрі. Оце буття в центрі історії, звісно, щастя не надзвичайне. Але на чарівному ґрунті мистецтва перемінюється нещастя в золото.

На цьому ґрунті, наприклад, і гіркий досвід сталінізму міняється в парадоксальний і незамінний здобуток. Мені не подобається, коли кладуть знак рівняння між «фашизм» і «сталінізм». Фашизм, оснований на відкритому антигуманізмові, створив у загальному морально просту ситуацію; гуманістичних принципів і чеснот він не заторкнув, бо виступив як їх антитеза. Сталінізм, однак, був спадкоємцем гуманного руху, який всередині сталінської хвороби затримав багато первісних позицій, думок, гасел, слів і мрій. Якщо подивитися, як такий гуманістичний рух прямо на очах перемінюється на свою протилежність, забирає з собою всяку людську чесноту, міняє любов до людей на жорстокість до людей, лю-

бов до правди на денунціацію і т. д., то це відкриває неймовірні погляди на саму основу людських вартостей і чеснот.

Що таке історія, що таке людина в історії і взагалі, що таке людина? На жодне з цих питань не можна відповісти таким же способом перед цим досвідом, як після нього. Ніхто не вступив в цю історію таким самим, яким з неї вийшов. Але, звичайно, справа не тільки в сталінізмі.

Ціла історія цього народу між демократією, фашистським гнітом, сталінізмом і соціалізмом (комплікована ще зовсім своєрідною національною проблематикою) вміщає в собі все основне, що ХХ століття робить ХХ століттям. Це дає нам можливість ставити, можливо, основніші питання, створювати змістовніші міти, ніж це могли робити ті, які не пізнали цієї Голгофи. Цей народ пережив, отже, в цьому столітті більше, ніж багато інших народів, а якщо його геній був пильний, то, мабуть, він і більше знає. Оце більше знання могло б перемінитися в те звільнююче переступлення дотеперішніх границь, у переступлення границь дотеперішніх знань про людину і її долю і дати чеській культурі сенс, завершеність і велич. Тим часом це, мабуть, скоріше лише шанси, можливості, але багато творів, що виникли в останні роки довели повну реальність цих шансів.

«Визнано голосом загальним», написав Палацький, «що це письменники чеські не дали народові загинути, але воскресили його знову та накреслили його прагненням і зусиллям цілі благородні». Чеські письменники мають відповідальність за саме буття свого народу, вони мають її весь час і донині, бо від рівня чеського письменства, від його великості чи малости, відваги чи боягузтва, провінціальности чи вселюдськості — до значної міри залежить відповідь на корінне питання народу: чи варто взагалі, щоб він існував? Чи варто, щоб існувала його мова? Ці найосновніші питання, вкладені в основи новочасного буття цього народу, все ще чекають на дефінітивну відповідь. Тому кожен, хто своєю біготністю, вандалізмом, некультурністю, невільнотумністю збиває з ніг існуючий культурний розвиток, збиває з ніг саме буття цього народу.

Публіцистична мужність і висока якість

Іван Дзюба, *ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ ЧИ РУСИФІКАЦІЯ?*
 Передмова Степана Олійника. Вид-во «Сучасність» (Суспільно-політична бібліотека ч. 2/21, документи ч. 2), 1968, 264 стор.

Ivan Dzyuba. *INTERNATIONALISM OR RUSSIFICATION?* Preface by Peter Archer, Barrister-at-Law, MP. Weidenfeld and Nicolson, London, 1968, 240 p.

Протягом останніх чотирьох років на Заході вийшло чимало підпільної літератури й публіцистики з Радянського Союзу. Самі уривки з цієї літератури заповнюють 172 сторінки великого формату в двох числах американського журналу *Проблемз оф Коммюнізм* (Проблеми комунізму), за липень-серпень і вересень-жовтень 1968. Але як не брати до уваги рукопису про сталінізм Р. Медведєва розміром на 1 000 сторінок, який до цього часу не був ще ніде опублікований і про існування якого рецензент довідався з брошури Сахарова, серед усієї політичної публіцистики, що вийшла з Радянського Союзу, до цього часу маємо тільки три монографії: широко розповсюджена (при допомозі *Нью-Йорк Таймс*) праця заслуженого радянського фізика Андрея Д. Сахарова під назвою *Проґрес, коекзистенція та інтелектуальна свобода*,* написана в червні 1968 року; *Лихо з розуму*** Вячеслава Чорновола з квітня 1967 року (неукраїнським читачам ця збірка тепер стала доступна через англійський переклад, з передмовою знаного американського советолога З. Бржезінського) і рецензована праця Дзюби з грудня 1965 року. З цих трьох праць Дзюби-на найбільш самостійна й со-лідна.

Сахаров скаче сюди й туди, коротко коментуючи питання, які тепер цікавлять російських інтелектуалістів, в його короткій брошурі (64 стор. тексту самого Сахарова) знайдете все й нічого. Є в ній коротенько про загрозу атомової війни й ще коротше про В'єтнам і Середній Схід; про перенаселення й загрозу світового голоду; є про за-смічення Байкальського озера й про більш загальне питання «геогієни»; про поліційні диктатури й про свободу думки в СРСР; є і про можливість співпраці з Америкою. Думки подекуди сміливі, але не доведені до кінця — свого роду дилетантський імпресіонізм. Національне питання в брошурі Сахарова заторкнuto коротко в трьох місцях: автор скаржитися на ґеноцид кримських татарів, німців і калмиків (стор. 53)), на ту-

* Andrei D. Sakharov, *Progress, Coexistence and Intellectual Freedom*. New York, Norton, 1968. With introduction, afterword and notes by Harrison E. Salisbury. „A New York Times book”. 158 pp.

** Вячеслав Чорновіл. *Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)*. Париж, Перша українська друкарня у Франції, 1967. Англійський переклад під назвою: Viacheslav Chornovil, *The Chornovil Papers*. New York, etc., McGraw Hill, 1969.

полобий зоологічний антисемітизм, характерний для сталінської бюрократії, НКВД і для Сталіна особисто, на українофобію Сталіна (стор. 54, 66). Він пише, що «проблеми національностей далі спричинятимуть неспокій і незадоволення, аж поки режим не визнає всіх перекирвань ленінських принципів, не проаналізує їх й не застосує рішучих заходів, щоб ці помилки направити» (стор. 66). Це все, що Сахаров каже на цю тему.

Праці Чорновола й Дзюби вужчі, але глибші: вони безпосередньо чи посередньо саме описують і аналізують ті перекирвання ленінських принципів. Чорновіл зібрав надзвичайно цінний матеріал про двадцятьох українців, які були ув'язнені в 1965 році, включно з короткими їхніми життєписами і бібліографією, уривками з їхніх творів, їхніми петиціями до прокурорів і т. п. За це й подібні гріхи Чорновола арештували й засудили на три роки в'язниці; згідно з американською пресою, його випустили на початку 1969 року після відбуття половини строку.

Іван Дзюба, молодий літературний критик, додав публіцистичну монографію *«Інтернаціоналізм чи русифікація?»* до свого звернення до Шелеста й Щербицького (до першого секретаря ЦК КПУ й до голови ради міністрів УРСР, вони ж член і кандидат весоюзного політбюро) у справі тих самих арештів, які так докладно описує Чорновіл. Звернення датоване груднем 1965 року, сама монографія не датована, але, судячи з змісту, написана також восени 1965 року. Монографія, видно, написана з поспіхом: тяжко, наприклад, збагнути думку, якою автор керувався при розподілі матеріалу, так що деякі думки повторюються в різних місцях. Але при всіх цих вадах праця Дзюби подає бага-

тющий матеріал. Вона наглядно, як на долоні, показує можливість й обмеження для політичної боротьби українських патріотів на батьківщині.

Багато місця в праці відведено цитатам з творів Леніна і з протоколів XII з'їзду РКП(б) 1923 року. Чи історики погодяться з такою інтерпретацією Леніна і з таким підкресленням значення XII партійного з'їзду — це, на мою думку, відкрите питання. Ленін був російським централістом й асмілятором, який хотів дешевим коштом — часто-густо звичайнісінькою демагогією — здобути для більшовиків довір'я неросійських народів. Правда, Ленін був також мудрим політиком: після ряду невдач у 1917—21 роках він перестав наполягати на зближенні різних мов і націй. Цитувати Леніна проти Хрущова до певної міри є те саме, що цитувати люцифера проти дідька. Але завдяки Хрущову й особливо його знаменитій промові на XX партійному з'їзді 1956 року Ленін, виправдано чи ні, став символом усього людяного, прогресивного й ліберального в радянській системі, тому кладеться такий наголос на його твори й на останній партійний з'їзд, що відбувся за його життя, на весні 1923 року. Супроти сталінських зазіхань Брежнєва й Коце майже єдиний політичний аргумент. Пробує Дзюба цитувати й покійних Тольятті (стор. 76) й Димитрова (стор. 243), як девіз для українських комуністів пропонує гасло французької компартії: «Ми продовжуємо Францію» — «чому б українським комуністам не взяти з них приклад і не сказати „Ми продовжуємо Україну“?» (стор. 242). Автор цитує, очевидно, Маркса й Енгельса, але головною підпорою для українських комуністів залишається таки двозначний Ленін.

На щастя, книжка не кінчається на цьому. Найоригінальнішою й найціннішою її частиною є допоміжний аргумент автора, який заслуговує на найпильнішу увагу: застосовуючи сталінсько-хрущовську політику злиття націй, режим іде не тільки всупереч постановам XII партійного з'їзду й ленінській записці з грудня 1922 року, але і всупереч ідеям прогресивних російських демократів 19 століття, скочується на позиції царських реакціонерів. Чи не найважливіші цитати в праці Дзюби — це витяги з Герцена (наприклад, стор. 100), що контрастують з словами Катерини II (стор. 114), Івана Аксакова (стор. 124), М. Н. Каткова (стор. 126) та інших. Пропоную читачам, наприклад, блискучу паралелю між хрущовською шкільною реформою 1959 року й задумами Катерини II:

Катерина II в справі «єдинства» великі надії поклала на так звані «народні школи», проект яких вона склала з спеціальною метою — замінити ними традиційні національні школи, які ще існували в ряді земель, в тому числі й на Україні. Народні школи мали бути, звісна річ, вже російськими.

20 жовтня 1782 року особистий секретар А. В. Храповицький записує її слова: «Заведением в России народных школ разнообразные в России обычаи приведутся в согласие, и исправятся нравы».* І там само: «Коль скоро заведутся и утвердятся народные школы, то невежество (маються на увазі ті самі «разнообразные... обычаи» і «развратные мнения» про національну «рознь», тобто, відмінність — І. Д.) истребится само собою: тут насилья не надобно».**

Оцей останній мотив особливо зворушливий і характер-

ний для російських царів, які завжди засуджували «насилья» і послідовно дотримувались дорогого їхнім серцям принципу «добровільности» (стор. 113—114).

Важливою частиною монографії є, на жаль, короткий розділ XI: «Русифікація інших народів та денационалізація суперечать интересам самого російського народу». До цього часу ліберальні російські інтелектуали типу Сахарова мало цікавляться судьбою неросійських народів. Спільний фронт російських і неросійських комуністичних лібералів, хоч явище не вирішальне (треба передовсім сильнішого опору з боку української партійної верхівки), багато допоміг би українській справі. У всякому разі заклик Дзюби на адресу росіян йти не за Катериною II, за Аксаковими, Победоносцевими, а за Герценом не може лишитися без впливу на послідовних лібералів (які, на жаль, є білими круками).

Є в книжці й дуже багато цікавого фактажу, наприклад, про винародовлення (демографічний геноцид) українців. Говорячи про плянове переселення, Дзюба пише:

У доповіді доктора економічних наук В. Бондаренка на загальних зборах Академії Наук Української РСР 12-14 березня 1965 року наводилися дані про те, що природний приріст українців — один з найнижчих в Європі, що 23—24% українських дівчат

*) «Уведенням у Росії народних шкіл різноманітні в Росії звичаї будуть узгіднені, і мораль уліпшиться».

**) «Як скоро заведуться й утвердяться народні школи, то невігластво зникне саме собою: тут насильство не потрібне».

по селах не мають змоги одружитися через відплив молоді чоловічої статі (стор. 142).

Є відважна полеміка з не названим членом всесоюзного політбюро (стор. 94-95), є дуже відважне заперечення тез добровільного «возз'єднання» України та Грузії з Росією (стор. 98-121). Книжка також містить добру дискусію проти російського шовінізму як ультра-централізму (стор. 133-45), є прекрасна науково удокументована аналіза рівності фактичної і рівності формальної (розділ VIII, в якому говориться про тиражі книжок, журналів, преси й про кадри, стор. 146-59). Клясичною є аналіза підсоветської української культури (стор. 173-185). Виникає вра-

ження, що автор намагався зібрати буквально все, що стосується теперішнього колоніального стану України. Шкода тільки, що видавництво не дало до книжки індексу, це на багато улегшило б читачам віднаходити поодинокі аргументи й факти.

Книжку радимо уважно прочитати кожному, хто цікавиться проблемами України й СРСР. Вона є не тільки виявом великої мужности, але й публіцистикою високої якости. Це найкраща книжка з політичної літератури, яка вийшла з СРСР протягом останніх років. Видання чепурне, із змістовною передмовою Степана Олійника.

Ярослав Білінський

Самореабілітація поета

Іван Мацинський, ПРИСТРІТНИКИ, Братіслава, Словацьке педагогічне видавництво, 1968, 156 стор.

Найновіша збірка віршів Івана Мацинського дуже цікаво віддзеркалює самореабілітаційний процес поета, талант якого упродовж двадцяти років всілякими засобами нищив соцреалізм. Громадський діяч Пряшівщини, теперішній голова українського відділу Словацького педагогічного видавництва, секретар Української секції Спілки словацьких письменників, літературознавець, перекладач і поет, Іван Мацинський вперше появився друком 1949 року російською збіркою віршів «Белые облака», «модернізм» якої сильно ганила радянська критика, а автора наводила на «правильні» рейки реалізму. Відтоді аж до «Пристритників», як твердить сам Іван Мацинський, рівень його

поезії знижувався з кожною збіркою. Частинна причина цього — перехід на українську мову (збірка «Наша мова», 1956), а частинно вина в рамках, в які вкладали всю творчість в час так званого «культу особи», що в ЧСРР протривав аж до найновіших подій — «Празької весни» минулого року.

Говорячи про останню збірку Мацинського, О. Зілінський на обгортці до книжки пише, що «нова ця збірка передусім у смислі світоглядовому, своїм розумінням життя. Вона відкриває власний погляд на дійсність, позначений зрілим скептицизмом і переоцінкою видимих варгостей...» І в цьому, мабуть, її найбільша вартість, у цьому власне цікавий реабілітаційний процес, в якому поет

наново для себе відкриває «людину-бунт», людину, що її тільки «раз можна образити», та все ж таки людину, з черепа якої в двадцятому віці інші люди роблять «чашу, або попільничку, або плювальницю». Разу-раз поет обурюється на тих, що «бичем розкішних фраз», «бичем бездумних віч», банальністю і пустослів'ям затьмарюють дійсні вартості життя: «свій горб», «смереку рідну, вогнище просте / і клаптик синій гомінкого неба!» Уся збірка овіяна тугою за цими дійсними скарбами життя.

Та, на жаль, на цьому новаторство в «Пристритниках» і кінчається. Ритмічно Мацинський не спромігся на реабілітацію. У більшості випадків його вірші — це суміш ранньої буколіки Рильського з ритмікою піз-

нього Сосюри, а в деяких випадках це просто ліричні римування та ритмічні міркування на буденні теми. Мацинський не спромігся ні на вишуканість образів сучасної поезії на Україні, ні на різноманітність ритміки сучасної емігрантської поезії.

А це велика шкода, бо дуже часто цікаві образи (особливо ті, що віддзеркалюють гірську природу) і тверезий погляд на світ та бездоганна мова його віршів бувають спотворені банальністю ритму і рими. Деякі його вірші аж просять верлібру або бодай білого вірша. Сподіваємося, що Мацинський у майбутньому доповнить реабілітацію своїх поглядів поширенням поетичних засобів.

Данило Струк

З VIII конгресу антропології й етнографії

Від 3 до 10 вересня 1968 року відбувався у Токіо й Кіото VIII Міжнародний конгрес антропологічних та етнологічних наук. Університет у Токіо плянував видати в грудні минулого року збірник доповідей цього конгресу, однак через студентські заворушення та труднощі, пов'язані з ними, такий збірник досі не появився. Тому для виготовлення цього звідомлення я користувалася в основному зошитами, виданими Науковою радою Японії з коротким змістом доповідей англійською й французькою мовами.

У конгресі взяли участь 55 держав, а найбільше учених було з Японії, США й СРСР. Між радянськими делегатами було чимало українських прізвищ, однак важко було устійнити, хто саме був делегатом від АН УРСР. Головою організаційного комітету УРСР був д-р історичних наук К. Гуслистый.

Для нас найцікавіші були доповіді в секціях антропології (за американською термінологією — фізична антропологія) та етнології. У першій групі були відчитані доповіді на такі теми: 1) теорія і методологія; 2) морфологічна антропологія (загальне і порівняльне вивчення морфологічних особливостей: варіації, адаптація, спадковість, зріст, старіння та ін.); 3) фізіологічна антропологія (загальне і порівняльне вивчення функцій і поведінки та біо-хімічні дослідження); 4) палеонтологія й антропогенеза (з виключенням вивчення приматів); 5) антропологія рас і популяцій; 6) генетика людини; 7) медична антро-

пологія; 8) прикладна антропологія; 9) приматологія.

У цій групі разом відбулося близько 160 доповідей, у тому числі щось з десяти з СРСР. Учені присвячували багато уваги новим відкриттям з генетики і фізіологічної антропології. Багато доповідей було зачитано про серологічні властивості різних груп, дерматологічні узори, одонтологічні ознаки, смакові реакції, розпізнавання кольорів та ін. Усі ці нові зміни ведуть до нових теорій про географічні угруповання (раси).

За винятком одного грецького доповідача, ніхто не обговорював расового поділу населення Європи на нордидців, динарців і т. д. Цю диференціацію західні вчені давно вже відкинули. Теорія кореляції характеру і раси теж уже цілковито відкинена, і на цю тему не було жодної доповіді. На жаль, обидві згадані теорії ще користуються визнанням у наших наукових публікаціях.

У цій групі від УРСР було виголошено дві доповіді. Перша гурту вчених Інституту гематології та Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (С. С. Лаврик, А. Г. Караванов, Е. І. Данилова, М. І. Дудник, В. Д. Дяченко) під назвою «Розподіл антигенів крові у системі АВО, MN, Rh поміж населенням України та їх пов'язаність з деякими проблемами етнічної історії». У зошиті подано такий короткий зміст доповіді:

«У праці обговорюється переважно поширення на Україні факторів АВО (досліджено 350 000). Частота генів р та q

не має істотної різниці по різних областях України. Українці разом з білорусами та північними й центральними групами росіян належать до східноєвропейського серологічного типу. Великий відсоток типу р притаманний північній карпатській околиці. Відносно висока частота q типова поліській території».

Ця студія цікава для нас тим, що досі морфологічні досліді на Україні не виходили поза поміри черепа, росту людини, кольору очей тощо. Праця «Антропологічний склад українського народу» (Київ, 1963) належить власне до цього ряду застарілих студій. На Заході, як сказано вище, вже давно почали цікавитися іншими змінними.

Друга доповідь українських учених Е. І. Данилової та А. І. Буриченка (Інститут мистецтвознавства, фолкльору та етнографії АН УРСР) мала назву: «Засоби пересування приматів, функція знаряддя та їхнє віддзеркалення в гомінідній руці». Зміст цієї доповіді не буду подавати, бо для нефахівців він не цікавий.

У групі етнології взяло участь багато більше доповідачів і були порушені такі теми: 1) теорія і методологія, структура культури, термінологія; 2) історія культури етногенези й етнічна історія; 3) споріднення, подружжя, роля жінки; 4) соціальна і політична організація; 5) примітивне право; 6) соціальні і культурні зміни, акультурація й урбанізація; 7) економічні дослідження; 8) угруповання за віком; 9) релігія, народні вірування, ритуали; 10) міти і казки; 11) народне мистецтво, музика і хореографія; 12) етнопсихологічні дослідження, освіта; 13) проблеми співжиття кількох етнічних груп на одній території; 14) лінгвістика; 15) технологія і матеріальна культура.

Найбільше уваги було присвячено проблемам змін у культурі, урбанізації, етнопсихічним дослідженням. Мало говорилося про технологію і матеріальну культуру (у цій ділянці було досить багато праць радянських учених).

У цій групі українські учені виступили знову з двома доповідями. Обидві від тих таки установ АН УРСР. Перша з них — «Проблеми в студіях сьогочасних життєвих обставин робітничої класи на Україні» (В. Т. Сич, К. Г. Гуслистий, Н. П. Приходько). Праця описує тенденції та нові особливі прикмети в щоденному житті української робітничої класи. Подано докладний опис житлових приміщень та одєжі. З накресленням розв'язання цих проблем на майбутнє.

Друга доповідь — «Традиційні хліборобські приладдя українських селян 18 й 19 століть та їхня модифікація» (В. Горленко).

Автор докладно описує історичні та льокальні типи плугів, борін та іншого господарського знаряддя на Україні, говорить про процес модернізації в 19 стол. та окреслює теперішню ситуацію в колгоспній економічній системі. Закінчується доповідь поділом України на географічні зони на підставі особливостей господарського знаряддя.

Усіх доповідачів з СРСР було понад 30. Більшість їх праць стосувалася етнічних проблем радянської Азії. Цікаві доповіді прочитали представники кавказьких народів. Від Інституту грузинської літератури М. І. Чіковані говорив про типологічні подібності трьох середньовічних новел: «Трістан та Ізольда», «Абессальом та Етері» і «Віс і Рамін».

А. О. Чубаріян (АН СРСР) говорив про історію культурного розвитку радянських національних республік. З короткого змісту виходить, що це пропа-

гандивна доповідь про співпрацю республік переважно в ділянці освіти та про успіхи СРСР на цьому полі.

У загальному радянські вчені не публікують праць на теми суспільної антропології європейської частини СРСР. У цій ділянці вони далі тримаються теорії Морґана про періодизацію первісного суспільства, бо вона покривається з думками Енгельса про сім'ю та відповідає марксистській філософії. На Заході теорія Морґана давно відкинута як зовсім хибна.

Цій філософії незмінної еволюції від ловецького до скотарського, а далі хліборобського суспільства підпорядковуються всі радянські антропологічні праці. Суспільства поділяються на класові та безкласові, з підкресленням усюди соціальних чинників, навіть стосовно сім'ї. Тому часом доводиться силоміць пхати науки інформації в марксистські рамки.

Щодо археології, то в багатьох країнах світу вона вважається зовсім окремою наукою, і тому, мабуть, на конгресі з цієї ділянки доповідей було мало. Радянські вчені в цій групі взагалі не виступали.

З ділянки демографії було 13 доповідей, між ними від АН УРСР на тему: «Методика етнічної картографії міського й сільського населення» (В. І. Наулко). Доповідь містить корот-

кий огляд проблем етнічної картографії та докладнішу методологічну аналіз праць, пов'язаних з підготуванням етнічних мап УРСР.

Цікава могла бути праця В. І. Козлова (АН СРСР) про методологічні аспекти вивчення впливів етнокультурних факторів на зміни плодючості. Автор базувався на матеріалах переписів населення 1926, 1939 й 1959 років. Він порівнює зміни в народженнях і смертності більших народів СРСР і накреслює тенденції національної консолідації. Цікаво було б дізнатися, як автор упорався з поясненнями смертності під час голоду на Україні, сталінського терору та війни.

З ділянки музеології було лише 5 доповідей. З СРСР ніхто на ці теми не виступав.

У численних симпозіумах переважали доповіді американців (понад 40), японців (близько 20). Від СРСР було 7 доповідей, серед них жодної української. Наголос кладено на подібні теми, що й у секціях.

Журнал «Народна творчість і етнографія» подав торік, що була плянована для конгресу доповідь про антропологічний склад народів Української та Молдавської РСР, але про неї в зошитах Наукової ради Японії згадки немає.

Ліда Палій

Про запорозьку оковиту, Миколу II і радянського цензора

Наприкінці 1965 року у книгарнях Києва і ще декількох міст з'явилася гарна книжка: розповіді доцента Дніпропетровського гірничого інституту, кандидата технічних наук Івана Максимовича Шаповала про видатного українського історика,

археолога, етнографа, дослідника козацької старовини і письменника Дмитра Івановича Яворницького. Своєю привабливо-таємничою назвою — «В пошуках скарбів», статтю запорозьця з старої гравюри на обкладинці і змістом книжка

зразу ж привернула увагу читачів. Проте, як несподівано з'явилася ця книжка в книгарнях, так само раптово вона й зникла, не зважаючи на те, що видано її тиражем у 30 тисяч примірників. Дехто, також між ними й члени офіційних радянських делегацій до Об'єднаних Націй, окремі туристи пробували здобувати цю книжку по книгарнях Нью-Йорку, Вашингтону, Торонто, куди вона попала невеликими кількостями. Але й тут розшуки за книжкою «В пошуках скарбів» були даремними. Надісланих з України примірників не вистачило для всіх, хто бажав її купити.

Десь аж 1967 року книжка оповідань Івана Шаловала про Дмитра Яворницького почала знову прикрашувати книгарняні полиці і на Україні і за кордоном — того ж самого видання (Видавництво художньої літератури «Дніпро», Київ, 1965, 322 стор.), у тому ж самому оформленні, без будь-якого позначення, що це друге видання. Тільки захопленому читачеві купленої ще в грудні 1965 року книжки «В пошуках скарбів» ілюстрація «Запорозької пляшки з оковитою» на 91 сторінці купленого ним потім для свого приятеля другого примірника цієї ж книжки здався якоюсь інакшою, трохи більшою та й суміжні сторінки замайоріли якимись дивно роздібненими абзацами. Приглядаючися ближче, він помітив, що 91 й 92 сторінки та й попередні 89 й 90 так начебто нововліплені.

Тут заінтригований ентузіаст почав прочитувати ще раз знайомі йому з-перед трьох-чотирьох років сторінки і не знаходив того, що було колись. Далі, здійнявши з полиці свій перший примірник, став його порівнювати з новокупленим.

У першому примірнику, в оповіданні «Так собі царьок», відвідини царя Миколи II в Катеринославському історичному музеї й розмова Дмитра Яворницького з царем подані дослівно так:

«Цар мовчки, але з помітною цікавістю розглядав запорозькі шаблі, мушкети, гаківниці, жупан і широченні козацькі шаравари. Підійшли й до вітрини, де стояла зеленувата, гранчаста, старої української гутти пляшка з козацькою горілкою, яку Яворницький сам викопав у могилі.

— У запорожців був такий звичай: ставити біля небіжчика пляшку горілки, щоб козак і на тому світі не журився, — пояснив імператорові Дмитро Іванович.

Кажуть, ніби він почаствував самодержця „запорозькою” горілкою, давши йому чарку звичайної „миколаївської”, настояної на калгані, бо справжнього козацького варива шкода було давати цареві.

Цар, який досі слухав мовчки поясення професора, вирішив врешті заговорити й на вманя спитав Дмитра Івановича:

— Скажіть, професоре, на які періоди ви поділяєте історію запорозьких козаків?

— Бачите, ваша імператорська величність, всякий поділ історії буває штучний, так і тут, але в загальних рисах можна поділити історію Запорозької Січі на три періоди.

— Які саме? — поцікавився монарх.

— Перший період — боротьба запорожців з мусульманським світом, з татарами й турками, другий — з католицьким світом, з польською шляхтою, і нарешті третій — боротьба з Москвою.

— А з Москвою за що? — вкрай здивувався не дуже тямуций в історії підвладних йому народів імператор.

— За свої запорозькі вольності, ваша імператорська величність, — пояснив професор.

— І скажіть, професоре, чим же ця боротьба закінчилася? — по-справжньому зацікавився імператор.

— Як бачите, ваша імператорська величність!... — Дмитро Іванович низько вклонився й широко розвів руками, мовляв, закінчилася тим, що ви, всеросійський владар підкорених народів, стоїте зараз тут, на святій землі колишніх запорозьких вольностей, а я, нащадок того лицарського козацтва, мушу дати вам пояснення до реліквій нашої славної історії в музеї...

Хтозна чи зрозумів не дуже кмітливий всеросійський самодержець іронію у відповіді українського професора, але він нічого не промовив на це, а тим часом підійшли до того місця, де в рамі під склом висів славнозвісний лист запорожців до турецького султана. Дмитро Іванович голосно прочитав цього листа, не пропускаючи всіх його крутих приперчених висловів і не перекладаючи на російську мову. Професор так захопився, що й далі, після читання листа, говорив до царя українською мовою. Цар мовчки йшов за професором по залах музею, не все розуміючи, але й не питаючи вже. Українська мова, яку цюжували й гнали в Російській імперії і на яку перейшов у розмові професор, видалася декому з царських вельмож за образу імператора, і вони нишком стали махати й подавати знак Дмитрові Івановичу, щоб припинив цей скандал, але той удав, ніби не помічає „сигналів”.

У другому примірнику книжки «В пошуках скарбів» назверх ніби усе достоменно так, як у першому. Оповідання «Так собі царьок...» починається внизу на 89 сторінці, переходить на 90, далі на 91 ікінчається на 92. Тільки тексту менше на 91 сторінці: відсутні декілька рядків заступлено побільшеною репродукцією «запорозької пляшки з оковитою». Сам же текст наведеного вище уривка ґрунтовно «проредаговано» і пропущено все те, що стосувалося боротьби запорожців і запорозьких вольностей та української мови, цькованої і гнаної в Російській імперії (все, що подане в уривку курсивом) і замінено діалогом на тему... нагробованих запорожцями, за висловом Миколи II, золотих і срібних речей. Проведена над оповіданням І. Шаповала «операція» така ехидна й несамовита, що просто тяжко повірити власним очам. Такого не було навіть за Миколи II і його цензорів.

Вистачає навести текст «заперованого» уривка:

«Цар мовчки, але з помітною цікавістю розглядав запорозькі шаблі, мушкети, гаківниці, жупан і широченні козацькі шаравари. Підійшли й до вітрини, де стояла зеленкувата, гранчаста, старої української гути, пляшка з козацькою горілкою, яку Яворницький сам викопав у могилі.

— У запорожців був такий звичай: ставити біля небіжчика пляшку горілки, щоб козак і на тому світі не журився, — пояснив імператорові Дмитро Іванович.

Кажуть, ніби він навіть почастивав самодержця „запорозькою” горілкою, давши йому чарку звичайної „миколаївської”, настояної на калгані, бо

справжнього козацького варива шкода було давати цареві.

Тим часом вони підійшли до того місця, де в рамі під склом висів славнозвісний лист за-порожців до турецького султана. Дмитро Іванович голосно прочитав цього листа, не пропускаячи всіх його крутих, приперчених висловів і не перекладаючи на російську мову. Професор так захопився, що й далі, після читання листа, говорив до царя українською мовою.

Цар мовчки йшов за професором по залах музею, не все розуміючи, але й не питаючи вже. Українська мова, на яку перейшов у розмові професор, видалася декому з царських вельмож за образу імператора, і вони нишком стали махати їй подавати знак Дмитрові Івановичу, щоб припинив цей скандал, але той удав, ніби не помічає тих сигналів.

Саме тоді, коли Дмитро Іванович розповідав про музейні експонати, цар підійшов до вітрини, в якій зберігались золоті та срібні речі, і сказав:

— Оце все, що тут у вітрині, напевно, запорожці награбували?

— Ні, — сказав Яворницький, змірявши очима постать царя, — запорожці грабіжниками ніколи не були, вони як напосядуть, то чого завгодно доскочать.

Тоді цар підійшов до другої такої ж вітрини, глянув на експонати і спитав директора музею:

— І це теж доскочили?

— Авжеж! — відповів Дмитро Іванович. — Доскочили!

Після обходу цар побажав сфотографуватися біля музею зі своїм почтом та з місцевим начальством).

*

Для повноти картини варто згадати, що книжка І. Шапо-

вала про Дмитра Яворницького перекладена Н. Андрієвською на російську мову й видана п. н. «В поисках сокровищ» 1968 року в Москві у вид-ві «Советский писатель» також тиражем у 30 тисяч примірників. У російському — авторизованому — перекладі розмова Яворницького з Миколою II на тему трьох періодів боротьби запорожців з Москвою і запорозьких вольностей пропущена, як і в «зоперованому» українському виданні. Натомість вставлено українською мовою текст листа запорожців до турецького султана, що його читав Яворницький цареві. Проте, треба підкреслити, що фрази про «украинский язык, который подвергался гонениям и преследованиям в Российской империи» московські цензори з російського тексту не викреслили. Довершив цього «подвигу» в українському виданні книжки котрийсь із київських цензорів, мабуть, таки з малоросів...

*

Радянська книжкова продукція багата на «праці» про буржуазно-націоналістичних «фальсифікаторів», які, мовляв, фальшують, спотворюють і знецінюють творчість Шевченка, Франка й інших українських класиків, подають у викривленому дзеркалі історію українського народу, його взаємин з іншими народами тощо. Спеціалізуються в цьому не тільки радянський критик і педагог Олександр Романович Мазуркевич, автор «дослідження» п. н. «Зарубіжні фальсифікатори української літератури», а й інші радянські літератори, але й навіть деякі з поважних радянських істориків.

На сторінках видаваного в Києві Інститутом історії Академії наук УРСР «Українсько-

го історичного журналу» намагається громити буржуазних «фальсифікаторів» радянської й української історії С. М. Пархомчук. В органі ЦК КПУ «Комуніст України» розкриває «фальсифікації» буржуазно-націоналістичних істориків за кордоном В. Г. Сарбей. Двома виданнями виходить у вид-ві «Наукова думка» книжка В. Ю. Євдокименка «Критика ідейних основ українського буржуазно-го націоналізму». Про «Чор-

не перо фальсифікаторів» розписується історик Рем Г. Симоненко в брошурі, виданій т-вом «Знання» УРСР. У той же час проведена в самому ж таки Радянському Союзі зразкова фальсифікаторська «операція» з книжкою про Дмитра Яворницького залишається без уваги. А вона ж в історії цензурної практики заслуговує на окреме дослідження.

бкр

ЧССР: московський В'єтнам

Про «Міжнародний трибунал проти воєнних злочинів», організований відомим англійським філософом В. Расселом, і про його «візні сесії» в Стокгольмі та Копенгагені досить часто писалося на сторінках світової преси, якщо мова йшла про «засудження в'єтнамської війни». До речі, темою розслідувань цього приватного трибуналу була саме згадана війна. Однак тепер, коли члени трибуналу в окремії заяві гостро засудили російсько-більшовицьку інвазію в Чехо-Словаччині та сама преса, в тому числі й українська емігрантська, майже цілковито відмовчалася від цієї заяви.

Лише недавно наша редакція отримала текст заяви, написаної та поширеної в лютому цього року.

У вступі повторено оскарження на адресу США за агресію у В'єтнамі і порушення суверенності в'єтнамського народу. Це зроблено, щоб надати більшій вірогідності документові. У ньому читаємо:

Наш трибунал бачить своє історичне завдання в тому, що справедливості вимагає стати по боці жертв злочину. Правда є партійна, коли в доказовому

слідстві виявляється, що існують агресор та його жертва. Ми встановлюємо жертву, агресора і суспільні системи, до яких належать жертва та агресор.

Отож керівники держави, яка твердить, що вона є проти будь-якої агресії і репрезентує суспільний лад, який є наслідком визволення від злочинного економічного та політичного імперіалізму, — ці керівники самі вчинили злочини агресії проти малої нації.

Як може соціалізм визволити людину від капіталізму, який її поневолює, коли цей соціалізм не тотожний з вільним та широким контролем народу над суспільними установами? Без такого контролю соціалізм є втечею у брехню, протиріччям між формою і змістом.

Наш трибунал мав можливість встановити, що представницькі установи та суверенність у межах компетенцій Сайгонського уряду існують тільки з назви. Доказове слідство викрило наявність пригноблення з боку цього маріонеткового уряду. Саме тому, що ми оцінюємо капіталізм як систему, що пов'язана з народобивством, ми не можемо терпіти злочинних вчин-

ків також з боку тих, хто диктатуру та військову агресію називають демократією і волевиявленням народу.

Під час своєї сесії в Копенгагені наш трибунал заявив, що свою діяльність він обмежуватиме війною у В'єтнамі, поки там не зупиняться агресія та народобвиство. Однак нижчепідписані члени трибуналу персонально заявляють, що керівники Радянського Союзу порушили суверенність чехо-словацьких народів і в наслідок цього покрили себе ганьбою. Цим актом агресії радянські керівники прислужилися справі американського імперіялізму. Вони показали, яким великим є їхній страх перед соціалізмом, при якому сам народ контролює політичні інституції, сам визначає політику і сам обирає своїх представників.

Ми оскаржуємо керівників Радянського Союзу у виконанні його воєнного злочину агресії.

Ми закликаємо всіх демократів і соціалістів підтримати право чехо-словацьких народів на

досягнення соціалістичних цілей при допомозі демократичних заходів.

Ми вимагаємо негайного виведення радянських військових з'єднань і повного відновлення чехо-словацької суверенності.

Ми переконані, що революційна справа в'єтнамського народу тотожна з справою чехо-словацьких народів: В'єтнам бореться проти світового імперіялізму, Чехо-Словаччина за повне розгорнення справжніх соціалістичних норм демократичного самовизначення.

Прагнучи знищити цей демократичний рух, радянські керівники б'ють шлях народів до соціалізму і зміцнюють імперіялізм, розслідувати злочини якого є завданням нашого трибуналу.

Цей документ підписали: Бертран Фассел, Гюнтер Андерс, Сімона де Бовуар, Дейв Деллінджер, Жан Поль Сартр, Мегмет Алі Айбар, Мармуд Алі Касурі, Лорен Шварц, Джемс Болдвін, Владимир Дедієр, Карл Оглесбі та Лоренс Далі.

«Habemus „praesedentem“»

Понад два місяці, тобто з 7 квітня до 19 червня, обов'язки голови президії верховної ради Української РСР (у «буржуазному світі» сказали б — «президента республіки») виконував перший заступник цього голови Степан Стеценко, обраний на цей пост у квітні 1967 після «виборів» до ВР УРСР сьомого скликання. Не було найменших даних, щоб ЦК КПУ «запропонував» його на спорожніле місце померлого Дем'яна Коротченка просто тому, що Стеценко в партійній номенклатурі стоїть на дуже низькому та задньому

щаблі режимової драбини. Він — тільки член ревізійної комісії ЦК КПУ і як такий належить аж до третьорядної гарнітури партійних керівників, не зважаючи на свій партійний стаж, бо членом партії він є з 1926 року. Ця третьорядність могла б навіть здивувати, зваживши факт, що Стеценко під час німецької окупації був одним з секретарів «підпільного Луганського обкому» і «провів велику роботу по керівництву партизанськими з'єднаннями та підпільними партійними організаціями» (УРЕ, том 17, стор. 193,

693). Також і вік — йому 66 років — міг грати ролю в «гальмуванні» його партійної кар'єри.

Алеж не нам турбуватися цими номенклятурними справами.

Могло б здаватися, що чергова сесія ВР УРСР призначить на «президента республіки» Никифора Кальченка — члена політбюро ЦК КПУ та першого заст. голови ради міністрів УР СР. Чому? Він, 63-річний, член партії з 1932 року, до якої вступив після закінчення Полтавського сільсько-господарського інституту; він одночасно висуванець сталінського та хрущовського періодів, до того з 1954 по 1961 рік — голова ради міністрів; довголітній член ЦК та політбюро ЦК КПУ; крім цього, він з 1952 року кандидат на члена, а з 1956 року — повноправний член ЦК КПРС. У раді міністрів йому й так мало що робити, бо там, крім нього, є ще два перші заступники голови — Соболев та Семічестний. А найважливіше: у партійній номенклятурі він належить до першої гарнітури не тільки в Києві, але й у Москві.

Однак не так сталося. У Києві, як в усьому Радянському Союзі, курс пішов на дещо молодших апаратників-функціонерів — на партійного «середняка». Никифорові Тимофійовичу залишили дотеперішню партійну та державну синекуру.

19 червня почалася в Києві дводенна сесія ВР УРСР, на якій «на пропозицію ЦК КПУ», що її вніс Шелест, «одноголосно прийнято постанову (в оригіналі з великої літери — В. П. С.) про обрання головою президії ВР Української РСР тов. Ляшкі О. П. — депутата від Куйбишевської округи Донецької області». У цій постанові ні словом не згадується, що цей «депутат» є одночасно другим секретарем ЦК КПУ. Це відмовчання мало б підкреслити, що «вибір» відбувся нормаль-

ним «парламентським способом». Насправді ж ідеться про парламентську процедуру тільки з назви.

Для великої більшості «депутатів» (крім тих, що є членами або кандидатами на членів ЦК КПУ) Шелестова пропозиція була не меншою несподіванкою, ніж для всього населення України та для пильних спостерігачів монопартійної тоталітарної дійсності в УРСР. Можна з імовірністю, яка межує з певністю, твердити, що такого «вибору» ніхто не сподівався. Во перехід з посту другого секретаря ЦК на мало впливову посаду голови бутафорної президії ВР однозначний з пониженням позиції в партійній номенклятурі.

Напевно знайдуться наші «радянознавці», які твердитимуть протилежне, мовляв, у Києві створюється тепер владна система «тройки» аналогічно з всесоюзною «тройкою» — Брежнев — Косигін — Підгорний. Тобто — Шелест — Щербигський — Ляшко. До речі, того роду «тройка» в цьому персональному складі існувала вже й досі в Києві, і тепер з неї з якихось, не відомих нам на еміграції, причин вибув Олександр Ляшко, поступившись місцем Іванові Лутакові, який того ж таки 19 червня по полудні був обраний другим секретарем ЦК на спеціально скликаному пленумі ЦК КПУ.

Щоб погодитися з твердженням про пониження Ляшка, треба познайомитися (принаймні в загальному) з часовим ходом подій: о 10 годині ранку відкрилася сесія ВР, що тривала кілька годин, а вже о 15 годині почався пленум ЦК КПУ, на якому Шелест подав коротку інформацію («розповід» — кажеться в офіційному «Інформаційному повідомленні») про роботу «Міжнародної наради комуністичних та робітничих партій у Москві», при чому «відпо-

відну постанову» прийнято без жодної дискусії і розглянуто «організаційні питання» щодо Ляшка та Лутака. Після короткої павзи почалося вечірнє засідання ВР. Чи не вражає гектичний поспіх? При цьому треба також нагадати, що декілька днів перед тим і внескодавець «парляментської» пропозиції «від імени ЦК КПУ», й обидва актори «організаційного питання» пленуму побували в Москві на засіданні ЦК КПРС. Там про згадану міжнародну нараду «розповідав» Брежнев і там також була прийнята «відповідна постанова», опублікована пізніше в усій радянській пресі. Там у «відповідальних колах» ЦК також обговорено та вирішено наслідство по Коротченкові. Про цей «модус процеденді» недвозначно висловився на сесії ВР УРСР Ляшко, коли в дуже короткій промові говорив про «велику вдячність за високу честь і довір'я, виявлені мені Центральним комітетом КПРС», додавши для годиться також ЦК КПУ та ВР УРСР.

Цей пасус якнайвиразніше документує, що «президента республіки» фактично й правно-формально призначило політбюро ЦК КПРС — призначив імперіяльний центр у Москві.

Також і призначення Лутака було несподіванкою для деяких партійних кіл у Києві. Дехто сподівався, що другим секретарем ЦК КПУ стане політбюрократичний «мізинчик» Василь Дрозденко (рік народження 1924), який за останні десять років зробив справді карколомну партійну кар'єру — від першого секретаря ЦК комсомолу України через секретаря Київського обкому КПУ до секретаря та члена політбюро ЦК КПУ.

Треба поставити питання, хто такий Ляшко.

У короткому офіційному життєписі, що його опублікувала вся радянська преса («Радянсь-

ка Україна» від 20 червня 1969) сказано:

«Олександр Павлович Ляшко народився 30 грудня 1915 року в сім'ї робітника-залізничника, українець, член КПРС з 1942 року, освіта вища — в 1947 році закінчив Донецький індустріальний інститут». (Далі подана його професійна та партійна кар'єра).

Отож не подано, що він народився в Ростовській області і є прищельцем на Україну. Не зважаючи на те, що всі радянські засоби масової інформації підкреслюють його українську національну приналежність, є дані, що він українцем не почувасться. Саме прізвище нічого не говорить. Його партійна кар'єра тісно пов'язана з Донбасом і з русифікуванням цього важливого промислового району України. У 1952 році, тобто в «період культу особи Сталіна», він був призначений першим секретарем Краматорського міського КПУ. У вищезгаданому життєписі читаємо:

«З 1954 по 1960 рік — секретар, другий секретар, а з березня 1960 — перший секретар Донецького обкому партії. У 1963 році був обраний секретарем і членом президії ЦК КП України, в 1966 році — другим секретарем і членом політбюро ЦК КП України».

«Українська радянська енциклопедія» (том 16, додаткові гасла) промовчує його національну приналежність.

Можна сміливо сказати, що тепер — для збереження національної оптики — він «виконує обов'язки українця».

Посада другого секретаря ЦК республіканських філіялів КПРС має важливе значення в системі «пролетарського інтернаціоналізму» та «міжреспубліканського обміну кадрами». Тому в більшості цих центральних комітетів посаду другого секретаря посідають росіяни.

Цей факт нагадується не для того, щоб підмурувати тезу про російськість Ляшка.

Можна по-різному коментувати персональні пересування, викликані смертю Коротченка. Факт, що другим секретарем ЦК КПУ став Іван Лутак — українець не тільки з походження, можна б навіть пояснювати як наслідок певного тиску з боку молодших кіл української творчої і трудової інтелігенції, в тому числі також і партійної чи комсомольської. Ще не пора докадніше обговорювати це питання. Треба почекати на дальший розвиток подій, а зокрема на заходи, що їх робитиме другий секретар ЦК КПУ в ділянці «партійно-організаційної роботи», за яку він відповідає не тільки перед ЦК КПУ та його політбюром, а також і перед ЦК та політбюром ЦК КПРС.

З опублікованого короткого життєпису Лутака цитуємо:

«Іван Кіндратович Лутак народився в червні 1919 року (в очі впадає брак точної дати — В. П. С.) в родині селянина-бідняка, українець, член КПРС з 1940 року. У 1942 році закінчив сільсько-господарський інститут (не подано який — В.П.С.), а потім навчався у військовій академії. Брав участь у

боях проти німецько-фашистських загарбників на фронтах великої вітчизняної війни...

«...з 1954 року він був головою виконкому Черкаської обласної ради депутатів працюючих і з 1961 року — першим секретарем Кримського обкому КП України. У січні 1967 його обрано секретарем та членом політбюра ЦК КП України».

Від себе додамо: а) Лутак народився 3 червня 1919 у селі Комарівка Київської області; б) він закінчив Казахський сільсько-господарський інститут в Алма-Аті. Для читача будуть, мабуть, також цікаві дані про його участь у делегаціях КПРС за кордон: у 1966 році він входив у склад делегації на XI з'їзд компартії Італії; в 1967 році — у склад делегації під головуванням Леоніда Брежнєва на VII з'їзд східнонімецької Соціалістичної партії єдності; восени 1968 року він очолював делегацію КПРС у Болгарію, щоб «обмінятися досвідом у ділянці сільського господарства».

Залишається питання: хто відатиме тепер, замість Лутака, сільсько-господарськими справами в секретаріаті ЦК КПУ?

В. П. Стахів

Автори цього числа

ВАСИЛЬ БАРКА — останньо друкувався в «Сучасності» за березень 1969. Готує до друку переклад Шекспірового «Короля Ліра».

БОГДАН БОЙЧУК — член редакції нашого журналу.

СЛАВА ГЕРУЛЯК — графік і кераміст; живе в Нью-Йорку.

КАТЕРИНА ГОРБАЧ — молода поетка, студіює германістику в мюнхенському Університеті ім. Людвіга-Максиміліяна. Останньо друкувалися в «Сучасності» за травень 1968.

МІЛЯН КУНДЕРА — чеський поет («Монологи», «Останній май»), драматург («Власники ключів»), прозаїк (роман «Жарт»), есеїст («Мистецтво роману»). Ряд його творів здобув міжнародне визнання.

УЛЯНА ЛЮБОВИЧ (псевдонім) — за фахом журналіст. Під час війни була заслана разом з батьками зі Львова в Казахстан. Два роки тому переїхала до Нью-Йорку, США.

БОРИС ОЛЕКСАНДРІВ — останньо друкувався в «Сучасності» за червень 1969.

АРКАДІЯ ОЛЕНСЬКА-ПЕТРИШИН — художниця, що живе в Нью-Брансвік, штат Нью-Джерсі; викладає мистецтвознавство в Ратгерському університеті, США.

МИРОСЛАВ ПРОКОП — член редакції нашого журналу.

ОЛЕКСАНДЕР РУДНИЦЬКИЙ — останньо друкувався в «Сучасності» за січень-лютий 1969.

ОЛЕКСАНДЕР СОЛЖЕНИЦІН — російський письменник (нар. 1918 в Ростові). За війни від рядового солдата дійшов до ранги капітана, але в 1945 році за доносом був заарештований і перебув в ув'язненні та на засланні вісім років. По реабілітації працював учителем сільської, а пізніше середньої школи у Рязані. Перша повість про сталінські концтабори «Один день Івана Денисовича» вийшла в 1962 році (див. український переклад: «Сучасність», ч. 1—2, 1963), потім появилася ще кілька оповідань. Після падіння Хрущова (який дав дозвіл на друк першої повісті) ім'я Солженіцина, як такого, що став провідною постаттю боротьби проти деспотії сталінських нащадків, було викреслене з літератури. Наступні його романи «Раковий корпус» та «В колі першому» поширені в СРСР «самвидавом» і, потрапивши за кордон, були перекладені на багато чужих мов.

ПЕТРО Й. ЯКІР — останньо публікувався в «Сучасності» за червень 1969.

І в а н Д з ю б а

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ ЧИ РУСИФІКАЦІЯ?

«У цій праці Іван Дзюба охопив цілий ряд проблем, актуальних для української нації як збірного організму та для української людини як індивідуальності — в умовах радянської дійсності. Від появи твору С. Мазлаха і В. Шахрая „До хвили” (1919 року) не було визначної студії, написаної радянським українцем, в якій з такою силою, ясно, незаперечно і сміливо була б з'ясована справа України і становище української ідеї, як це зроблено в творі Івана Дзюби. На покриття різного браку серйозних монографій українською мовою на тему національного питання в СРСР за останніх три десятиліття його праця справді — винятковий крок у новітніх спробах дослідити це питання і важливий вклад у розвиток української політичної думки взагалі. Вона являє собою також своєрідний докір новій українській еміграції, що протягом 20-літнього перебування за кордоном у відносно вільних умовах не спромоглася дати працю подібної сили і вартості. Її цінність відтінюється обставиною, що її написано в Києві, в умовах радянської дійсності шістдесятих років».

(З вступного слова Степана Олійника)

Книжка має 264 стор. нормальної вісімки і коштує в окремих країнах:

Канада і США:	в м'якій оправі 4.50 дол.
	в твердій оправі 5.50 дол.
Англія:	в м'якій оправі 1-18-4 ф. ш.
	в твердій оправі 2-6-10 ф. ш.
Австралія:	в м'якій оправі 4.— дол.
	в твердій оправі 4.90 дол.
Німеччина:	в м'якій оправі 18.— нм
	в твердій оправі 22.— нм
Франція:	в м'якій оправі 22.50 ф. фр.
	в твердій оправі 27.50 ф. фр.

в усіх інших країнах рівновартість в долярах.

Просимо замовляти книжку в усіх українських книгарнях або безпосередньо у видавництві «Сучасність».

Зміст:

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 5 Катерина Горбач. Мій слід на воді.
- 12 Уляна Любович. Два оповідання.
- 17 Олександр Солженіцин. В колі першому (уривки — I).
- 48 Василь Барка. Трагізм і сила широти.
- 57 Аркадія Оленська-Петришин. Трагічна суть життя як сюжет мистецтва.

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 63 Борис Олександрів. Чи справа лише в гітарах і варениках?
- 68 Богдан Бойчук. Тільки про різне інше.
- 76 Олександр Рудницький. Сартр, на детермініста перелицьований.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 78 Мирослав Прокоп. Криза імперії і національне питання.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 91 Президія ЗП УГВР. Заява у справі повернення татар на Крим.
- 93 Петро Й. Якір. До редакції журналу «Коммунист».
- 103 Мілян Кундера. Несамозрозумілість народу.

РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА

- 110 Публіцистична мужність і висока якість (Ярослав Білінський) — Самореабілітація поета (Данило Струк).

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 115 З VIII конгресу антропології й етнографії (Ліда Палій) — Про запорозьку оковиту, Миколу II і радянського цензора (брк) — ЧССР: московський В'єтнам — Habemus „praesedentem“ (В. П. Стахів).
- 126 Автори цього числа.

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 144
Buenos Aires

Велико-британія: S. Wasylo
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Франція: M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel-Horizon
St. Etienne, Loire

Швейцарія: Dr. R. Prokop
Bachtelstr. 23
8400 Winterthur

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

	одно число:	річно:	
Австралія	0,70	7,—	дол.
Австрія	20,—	200,—	шил.
Англія	0:6:0	3:0:0	фун.
Аргентина	40,—	400,—	пез.
Бельгія	40,—	400,—	бфр.
Бразилія	80,—	800,—	круз.
Венесуеля	3,—	30,—	бол.
Голляндія	3,—	30,—	гул.
Канада	1,—	10,—	дол.
Німеччина	3,—	30,—	нм.
США	1,—	10,—	дол.
Франція	3,80	38,—	ффр.
Швейцарія	3,20	32,—	шфр.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.

8 München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
8 München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

Додаткові кошти переслання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 6,5 дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

У видавництві СУЧАСНІСТЬ появилася збірка творів

Альбера Камю

СПРАВЕДЛИВІ

в перекладі Оксани Соловей

Збірка містить, крім п'єси цієї ж назви, три есеї і одне оповідання.

Ціна книжки 2.— дол. або відповідна сума в перерахунку на інші валюти.

Замовлення просимо слати на адресу нашого видавництва або на адреси наших представників.

Дослідно-видавниче об'єднання ПРОЛОГ у Нью-Йорку
опублікувало в серії

«Суспільно-політична бібліотека» — ч. 19

гостро публіцистичну працю, перше видання якої появилася
в 1919 році в Саратові:

Сергій Мазлах і Василь Шахрай

ДО ХВИЛІ

Що діється на Україні і з Україною
Вступне слово Івана Майстренка.

На зміст цієї книги складаються такі розділи: Pro domo — Війна і революція — Дві доби революції — Росія й Україна на тлі світових подій — Стратегічний плян відродження єдиної і неділимної Росії — Скоропадський і Денікін — Директорія — Тимчасовий робітничо-селянський уряд України — Окупанти — Тенденція українського руху: самостійна Україна — Революція в Австрії. Галичина — Чи можлива незалежна від Росії Україна? — Як пишуть історію — Український національний рух на тлі сучасного капіталістично-імперіалістичного господарства — Єдність чи самостійність? Дві політики — Союз пролетаріату з дрібною буржуазією проти світової імперіалізму — Століпінщина — Українська комуністична партія (більшовиків) — Ми «націоналісти». Ми «шовіністи» — Запитання тов. Ленінові.

Книжка має 304 стор. Ціна — 3 дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» та «Сучасність».

Адреса вид-ва ПРОЛОГ: Prolog Research Corporation
875 West End Ave.
New York, N. Y. 10025, U.S.A.